

A Vértes-hegységben lévő Várgesztes német nyelvjárása

1. Bevezetés

1.1. Ha megkérdezzük a községük története iránt érdeklődő gesztesieket, honnan is származnak, csaknem mindig azt a választ kapjuk, amelyet a Kárpát-medence török utáni német településein mindenütt hallhatunk: Mi svábok vagyunk, a Fekete-erdő vidékéről jöttünk! Mint a legtöbb ilyen esetben, Gesztesen is egy téves hagyományról van szó, amely népcsoportunk egész Délkelet-Európában elterjedt idegen megnevezése (*svábok*, *svaby* stb.) alapján kísérel meg a zárt német nyelvterületen belül — ahonnan kétségkívül bevándoroltak elődeink — az elnevezést földrajzilag helyhez kötni. Az ellentmondás aránylag könnyen feloldható. A török kiűzése után az első német telepések az akkori Német-római Birodalom délnyugati, sváb területeiről érkeztek, tehát származásuk szerint „valódi” svábok voltak, mindenekelőtt a Fekete-erdő vidékéről.¹ Nyomaikat nagy számban megtaláljuk azoknak a községeknek a telepés-listáin, amelyekben ma csak egy-két sváb családnév fordul elő, az is ritkán, így például Máriahalm (Kirwall) a Dunakanyarban.² Mi történt a többi svábbal? Nyomaik számos községben kimutathatóak a Duna-mentén, nemcsak családnevekben, hanem ahol nagyobb számban sikerült megmaradniuk, a keverék nyelvjárások sváb elemeiben is. Így például Pest egykor németekkel betelepített kerületeiben (Ferencváros, Józsefváros), valamint Soroksár, Dunaharaszti, Taksony községekben, míg végül a délebbre fekvő Hajóson egy „valódi sváb” nyelvjárásra találunk. Sváb beütést mutat néhány német község az Északi-hegyvidéken, Tokaj környékén, míg ettől keletre — a román határ közelében — Szatmár megyében valóban létezett egy egykor nagy sváb „sziget” melynek maradványai három magyarországi faluban is fellelhetőek. Dél-Magyarországon, Pécs környékén az ún. „Schwäbische Türkei” (Tolna, Baranya megye) térségében — a népi elnevezés ellenére — csak néhány községben beszélnek sváb nyelvjárást. Összefoglalva: Az eredeti származáshelyről, a Svábföldről érkezett első telepések részben tovább vándoroltak (pl. Dobrudzsába) részben azonban az embertelen életkö-

¹ A „valódi” és a csak „névleg” svábok megkülönböztetését HENRIK SCHMIDT vezette be, ld. SCHMIDT 1928: 26.

² A máriahalmi helyzetet SCHILLING ROGERIUS írta le 1942/1943: 5.

rülmények miatt az akkoriban mocsaras Bánát és Bácska vidékén felmorzsolódtak, beleolvadtak az utánuk jövő pfalzi, hesseni, bajor és más telepések közé, és velük együtt egy „új törzset” alkottak. Az első, valóban „sváb” származású telepések után Dél-Európa népei a török kiűzése után bevándorolt valamennyi német parasztot a „sváb” névvel jelölték, így ez nemcsak etnikai (= német), hanem egyidejűleg szociális besorolást (= paraszt, földműves) is jelentett. Ezzel magyarázható az a tény, hogy a német paraszti telepések készséggel elfogadták a „sváb” megjelölést akkor is, ha volt egy másik, reálisabb, magukkal hozott csoportnevük is mint pl. a Balaton-felvidéken, ahol a legtöbb német magát egyidejűleg „Odenwälder”-nek (azaz odenwaldinak) vagy a Pécs környékieknek kb. a fele magát „stifolder”-nek (= Stift-Fuldaer/Hessen) nevezi. A *sváb* = *német paraszt* (délkeleten) szokásos azonosítására vezethető vissza az is, hogy az ugyanabban az időben a városokba (Buda, Pest, Győr, Székesfehérvár, Temesvár stb.) telepített, nem paraszti németiség soha nem tartotta magát „sváb”-nak, mint ahogy e térség török előtti korból származó német lakossága sem. Legtöbbjüket szomszédaik, és ennek alapján ők saját magukat is *Sachsen*-nek, *szászok*-nak nevezték — amelynek szintén volt szociális rangsorolási értéke a „német bányász” jelentésből — akkor is, ha a németországi szász törzshöz származásilag vajmi kevés közülük volt.³

1.2. E kis kitérő után, mely remélhetőleg nem volt haszontalan a fogalmak tisztázásához, térjünk vissza Várgeszteshez! Előjáróban le kell szögeznünk, hogy a gesztesi családnevek közt, noha viselőik magukat sváboknak tartják, egyetlen egy kétségtelenül sváb eredetű név sincsen. Az egyetlen név (*Mali*), amelyet *-li* végződése miatt korábban néha oda soroltak egy szláv 'kis, kicsi' jelentésű alakból került a németbe. Ellentétben a korábban említett helységekkel, mint pl. Soroksár stb., Gesztesen a szókinccs alapos, minden oldalú vizsgálata után sem sikerült sváb eredetű nyelvi elemek maradványaira akadni. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy bár a nyelvjárás, illetve a nyelvtörténet egy etnikai közösség származásának legfőbb ismérve, mégsem helyettesíti a családtörténetet. Így tehát elméletileg nem kizárható, hogy az egyik vagy a másik gesztesi familia végsősoron visszavezethető az elsőként érkezett sváb származású családok egyikére.

1.3. A falu települési szempontból az Esterházy grófok hatalmas birtokrendszeréhez tartozik. Eredetileg a tatai bencés apátság uradalma volt, amelyet III. Károly [= VI.] gróf Esterházy Józsefnek adományozott, aki azonnal megkezdte a térség németekkel és szlovákokkal való betelepítését.⁴ A források szerint a né-

³ A magyarországi németiség etnikai tagolódásáról vö. HUTTERER 1975: 11 (új kiadása: HUTTERER 1991: 253).

⁴ A telepítés történetéhez ld. SCHILLING 1928: 52 (Fejér megye), illetve 55 (Komárom megye), illetve HUTTERER 1963: 90 kk. (térképekkel).

metek frank és elzászi (tehát főként középnémet és alemán) területekről jöttek. Gesztesen csak három olyan jelenséget találtam, amely egy esetleges frank beütésre utalna: 1) *Schnuut* 'a disznó pofa és orr része'; szitkozódásként is: *holt die Schnuut!* 'fogd be a szád!' (főként gyerekeknek), 2) *Weeichschaisa*, 'Wegscheißer, árpa a szemem' azzal a babonával, hogy ez Isten büntetése az utak beszennyezéséért, és 3) Szent Vendelnek, mint az állatok védőszentjének tisztelete. A felnémet területeken, ahová a gesztesi nyelvjárás tartozik, a szentnek ez a funkciója nem ismert, a frankoknál viszont igen. Mindenesetre Vendel a második védőszentje (Szent Miklós mellett) a gesztesi templomnak. A *Wegschaisser* szó a Magyarország középső részén lévő német nyelvszigetek bajor nyelvjárásaiban is nagy területen használatos, jóllehet a zárt német nyelvterületen egy aránylag kis keleti frank térségre szorítkozik. A legfeltűnőbb a *Schnuut*, mivel a hangmegfelelések alapján a szó alakja Gesztesen *Schmauze* 'orr, pofa' lenne, amit a faluban a *schneuzen* 'orrot fúj' közelsége miatt ugyan megértének, de alig használnak. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy az „óbajor” forma, részben ebben a hangalakban, részben „rosszabbra javított” (*Schnuuf*, sőt *Schnuuf* stb.) változatokban a környék számos, ugyancsak bajor helyi nyelvjárásában ismeretes. A széna (esetenként gabona vagy szalma) tárolására szolgáló építményt, mint szinte minden török utáni német településen, *Scheuer*-nek hívják. Ez egy középnémet szó, melynek bajor-osztrák megfelelője a *Schto(d)* 'Stadel, csűr, pajta' Gesztesen legalábbis egy magas cövekeken álló, fedett, de minden oldalán nyitott építményt jelöl, amelyben az „uraság” (= nagybirtok) gabonakéveit tárolhatták. A fentiekén kívül csak olyan jelenségek mutathatók ki, amelyek közősek az egyes bajor és frank nyelvjárásokban, és amelyek a közép-magyarországi helyi német nyelvjárások nagyrésztében — a bajor felszín alatt — érvényre jutottak, illetve megmaradtak. Ilyen pl. a hosszú *aa* megfelelés a korábbi *ei* helyett mint *braat* 'breit, széles', *klaa(n)* 'klein, kicsi' stb. Néha a nevek is (különösen a családnevek és a dűlőnevek) megőrzik a helységben már nem élő népcsoportok nyomait (mint a *Mali* Gesztesen vagy a *Slowakenäcker* 'Szlovák-földek' a szomszédos Vérteskozmán). Nálunk ilyen nevek nem vagy alig találhatók, de vö. pl. a hegyneveket n. *Mißriasch* a m. *Mészáros-hegy*-ből, illetve *Epriasch* a m. *Eperjes*-ből (Epres-hegy), ide sorolható még a *Nemetzkital* a szlov. *nemecký* 'német' és n. *tal*-ból 'Német-völgy'. Stájer erdőmunkások alkalmi letelepedésére következtethetünk a *Steirerwald* 'Stájer-erdő' nevéből, valamint a favágók hosszú fűrészének megnevezéséből: *Schtairasooch* 'Steirersäge, stájer fűrész'.

A várgesztesi német nyelvjárás beépül az északon a Dunakanyar, délnyugaton a Balaton által határolt, a Dunántúli-középhegység délnyugati részén elhelyezkedő német nyelvjárásszigetbe. Ez két nagy összefüggő tömbből áll, melyek határa épp itt, a Vértes-hegységben húzódik: északkeleten ún. dunai bajor (= közép-bajor) *ua*-nyelvjárásokat (*muada* 'Mutter, anya'; *guad* 'gut, jó'), délnyugatra ugyanilyen *ui*-nyelvjárásokat (*muida*, *guid*) beszélnek. Úgy tűnik, könnyű a dol-

gunk, ha ezekre a jegyekre támaszkodva keressük a német nyelvterületen az „öshazát”. De a látszat csal: már egy fentebb említett ismertetőjegy, a hosszú *aa* < korábbi *ei* (*braat* ’breit, széles, *klaa(n)* ’klein, kicsi’) megfelelés — amely kevés kivételtől eltekintve összeköti az *ua* és *ui* nyelvjárásokat — mutatja, hogy a helyzet sokkal komplikáltabb. Az *ua*-nyelvjárások az *aa* < *ei* megfeleléssel a zárt bajor-osztrák nyelvterületen belül csak az osztrák városi dialektusokra jellemzőek, illetve egyfajta osztrák köznyelvi nyelvjárást képeznek. Paraszti nyelvként csak Karintia belső részein használatosak, egyéb nyelvi jegyek azonban kizárják a mi nyelvjárásszigeteink innen való származtatását. Ez az *aa* Ausztriában a Babenbergeket és más tartományi főurak által használt, (keleti) frank, „úrias” rétegnyelv terméke. Ennek az *aa*-nak a fent említett *ui*-val való kapcsolata — például a Várgeszteszel szomszédos községekben és a Bakony nagy részén is — gyakorlatilag csak a települések nyelvjárásából ismeretes, az anyaországból nem. Más szóval: a magyarországi német falvak nyelvjárásainak visszavezetése a zárt német nyelvterület egyes helyi nyelvjárásaira nem más, mint „nyelvöldrajzi illúzió”. A telepések különböző német, esetünkben főként bajor-osztrák területekről érkeztek, ennek megfelelően a hozott nyelvjárások a helyszínen új nyelvi egységekké egyenlítődték ki, miközben a földrajzi tényező mellett a nyelvi „értéktöbblet”-re (= presztízs; jobb, előkelőbb nyelvhasználat) való szociális törekvés is meghatározó volt. A gesztesi nyelvjárás kialakulásánál még két további tényezőt is figyelembe kell venni. Először is Várgesztes nem paraszti falutelepítés volt, hanem (egészen a 20. századig!) ún. „puszta”, a parasztok és zselérek egyébként szokásos megkülönböztetése nélkül, ahol a főleg erdőirtás révén nyert földterületeknek csak „háztáji”-ként volt szerepük. Maguk a telepések uradalmi erdőmunkások, illetve szénégetők és mészégetők voltak. Nem véletlen, hogy a gesztesieket, éppúgy mint a hasonló feladatkörrel telepített irtáspusztaiakat a szomszédos falvak német parasztjai *Woidlait*-nak (*Waldleute* ’erdei emberek’), sőt *Woideesl*-nek (*Waldesel* ’erdei szamar’) csúfolták. Másodszor a fentiekből az is következik, hogy Várgesztes nem primér település közvetlenül a Német Birodalomból, hanem különböző, már magyarországi német falvakból létrejött másodlagos település. Így az első nyelvjáráskeveredés után, amely még a szomszédos primér településeken végbement, egy másodlagos nyelvi kiegyenlítődsnek is következnie kellett ahhoz, hogy a község egységes nyelvi formája kialakulhasson.

2. A hangállomány

2.1. Származásilag a gesztesi nyelvjárás — mint a környékből hozott dialektusok hordozója — egészében összekapcsolható a bajor-osztrák dialektusok keleti peremével, azaz a stájerországi kelet-stájer nyelvjárással, illetve az Alsó-Ausztria keleti részén beszélt kelet-dunai-bajor, valamint a burgenlandi nyelvjá-

rással. A már említett nyelvi ismertetőjegyeken kívül számos más jelenségből is erre következtethetünk, pl. a magánhangzóknál erős az eltolódás a kettőshangzók felé: így pl. *r* előtti helyzetben (*joa(r)*⁵ 'Jahr, év', *woa(r)tn* 'warten, várni', *khea(r)n* 'kehren: wenden, fordulni', *schtia(r)* 'Stier: junger Ochs, bika, fiatal ökör', *gschia(r)n* 'spüren: fühlen, érezni', *schnu(a)r* 'Schnur: Schwiegertochter, meny', *fea(r)n* 'Föhre: Kiefer, erdei fenyő' stb.). Csak az alsó nyelvállású *aa* nem lesz soha kettőshangzóvá az *r* előtt, tehát marad *laa(r)* 'leer, üres' és *schwaa(r)* 'schwer, nehéz'. Hasonló a kettőshangzók képzése az *m*, *n* nazálisok (orrhangok) és az *n* + *g* nazális hangkapcsolatok előtt vö. *haumma* 'Hammer, kalapács', *gnaumma* 'genommen, (el)venni', *mau(n)* 'Mann, férfi', *laung* 'lang', *reina* 'rennen: laufen, rohanni, futni', de *klaa(n)* 'klein, kicsi', *raam* 'Rahm: Sahne, tejföl', *waang* 'Wägen, kocsik' a *woong* 'Wagen, kocsí' többesszáma.

Természetesen megmaradtak az (egyébként a sváb–alemánban és a keleti frankban megőrzött) korábbi kettőshangzók *ua* (*muada* 'Mutter, anya' a korábbi *muoter*-ből), *ia* < korábbi *ia* és *üa* (*liap* 'lieb, kedves' < *liep*, illetve *miad* 'müde, fáradt' < korábbi *müede*), nem is szólva a korábbi hosszú *i* és *iu*-ból keletkezett *ai*-ről (vö. *haus* < *hus*, 'Haus, ház', *wai(p)* 'Weib: Frau, asszony' < *wip*, *laid* 'Leute, emberek < *liute*).

További kettőshangzók fejlődtek az *a*, *o*, *u* magánhangzókból *l* előtti helyzetben, ha ez az *l i* (= *j*)-vé „lágylult”, pl. *moi* 'mal, szer', *huiz* 'Holz, fa', *suiz* 'Sulz, kocsonya'. Épp így alakult a korábbi *uol* hangkapcsolat is, pl. *Schule: Schui* 'iskola'. Mindezen esetekben lehetséges egy félig képzett „lágylult” *l* megléte mellett az egyszerű magánhangzós ejtés (*mol*, *hulz*, *salz*, *schul*), de ez visszaszorulóban van — mint a Közép-hegység egész keleti részén — a kettőshangzós ejtéssel szemben, vö. *khaiwü* 'Kälbel: Kalb, borjú', az *-aul/-äul*, vö. *mäu(i)* 'Maul, száj' stb.

Ez az *l* az előtte lévő *e* és *i* hangok labializációját, azaz ajakkerekítéses ejtését is előidézheti pl. *möö(l)* 'Mehl, liszt', *söö(l)* 'Seele, lélek', *schtüü(l)* 'Stiel, nyél' stb. anélkül, hogy kettőshangzóvá, tehát *öoi*, illetve *üüi*-vé válnának, sőt a szó végén az *l* egészen el is tűnhet. Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy a német köznyelvben előforduló *ö* és *ü* hangok minden más helyzetben ajakkerekítés nélküli *e/ei*, illetve *i*-vé lesznek, vö. *leischn* 'löschen, oltani', *khinstla* 'Künstler, művész'. Az *n* és az *r* előtt a kettőshangzók további nyitódása is végbemehet, *schain* 'schön, szép', *tearisch* 'törisch: taub, süket'.

⁵ Nemcsak nyomdatechnikai okokból, hanem főként az olvasóközönségre való tekintettel a nyelvjárási alakokat nem a kutatásban szokásos átírásban közöljük, hanem a német helyesírás betűivel adjuk vissza, ahogy ez a térségünkkel foglalkozó néprajzkutatók, mindenekelőtt BONOMI JENŐ munkáiban is szokásos. Ugyanezen megfontolásból nem használom itt a nyelvtudományban alkalmazott latin szakkifejezéseket, hanem az iskolai oktatásból is ismert német, illetve magyar megfelelőiket.

Annál feltűnőbb az a körülmény, hogy néhány korábbi kettőshangzó egyszerűsödve jelenik meg, a már említett *aa* < *ei* (*braat* 'breit, széles', *klaa(n)* 'klein, kicsi') mellett az *aa* < korábbi *ou/au/äu* változás is: *khaafa* 'kaufen, venni', *laafa* 'laufen: Läufer, futó', *paam(a)* 'Baum, Bäume, fa, fák', *laap* 'Laub: auch Liesche, lomb, sás', *traam* 'Traum, álom', *traama* 'träumen, álmodni'. Ez a változás azonban nem mindenütt megy végbe, vö. *glau(b)m* 'Glaube, glauben, hit, hinni', *hau(b)m* 'Haube, Haue: Rodung, főkötő, irtás', *schaup* 'Staub, por', *raup* 'Raub, rablás' és *rauwa* 'Räuber, rabló', *trau(b)m* 'Traube, szőlő'.

Jellegzetes, de nem csupán a bajor-osztrákra korlátozódik a főhangsúlyos *a* záródása *o*, illetve *oo*-vá, vö. *hot* 'hat, van valamije', *wo(o)s*, 'was, mi', *pooch* 'Bach, patak', *mood* 'Mahd, kaszálás', *woosn* 'Wasen: Rasen, fű', *khooda* 'Kater, kandur'. Tipikusak a félig képzett kettőshangzók is: *ou* < korábbi *o*, pl. *proud* 'Brot, kenyér', *lous* 'los, gyerünk!', *ei* < korábbi *e*, pl. *weeich* 'Weg, út'.

Eddig a magánhangzókat főhangsúlyos szótagokban vizsgáltuk. Mellékhangsúlyos szótagokban lényegesen eltérően fejlődtek, többnyire erősen meggyengültek, gyakran egészen eltűnnek, vö. *p(e)leing* 'belegen, (be)fed', de *pschtöinj* 'bestellen, rendelni', *drauf* 'darauf, rá', *f(e)putzn* 'verputzen, bevakol, (pénzt) elver', *eikk(a)t* 'eckicht: eckig, szögletes', *kraunkat* 'Krankheit, betegség', *woarat* 'Wahrheit' stb.

Jellemző a *ge*- előtag használata is. Magánhangzó, illetve *e* előtt *g* lesz, pl. *goa(r)wat* 'gearbeitet, dolgozott', *gia(r)pt* 'geerbt, örökölt', *gfoa(r)n* 'gefahren, (el)utazott', *gwiis* 'gewiß, bizonyára', *gschwind* 'geschwind, gyorsan', *glaas* 'G(e)leis, kerékvágás', *griing* 'gering, kevés', *gmaa* 'Gemein(de), község', *gnakk* 'Genack: Genick, Nacken, nyak, tarkó'. A *h* előtt hehezetes *kh* lesz belőle: *khia(r)n* 'Gehörn: Gehörn, Geweih, agancs'. Az *sch* előtt néha ott is ejtik, ahol nyelvtörténeti alapon elő sem fordulhat, vö. *gschlous* a *schlous* '(Ge)schloß, kastély' mellett. A *b*, *d*, *g*, *p*, *t*, *k* és a *pf*, *z* mássalhangzók előtt viszont nyomtalanul eltűnik a *ge*:- *bliat* 'geblütet, virágzott, illetve geblütet, vérzett', *dia(r)m* 'Gedärme, belek', *griassst* 'gegrüßt: grüßt is, üdvözölt', *briaft* 'geprüft, (meg)vizsgált', *dau(n)* 'getan, tett', *khia(r)t* 'gekehrt, söpört', *pfiffa* 'gepfiffen, füttyült', *zaad* 'gezerrt: gezogen, húzott'. A *ge*- nek ez az eltűnése az irodalmi nyelvből kölcsönzött szavakban nem fordul elő, pl. *gibua(r)t* 'Geburt, születés', *gidaunka* 'Gedanke, gondolat' stb. egyébként azonban hiányzik a *ge*-, akárcsak nálunk, az egész bajor-osztrák nyelvterületen. Az *er*- és *ver*- igekötők helyén gyakori a bajor *da*- (pl. *daschloong* 'erschlagen, agyonüt', *dawischn* 'erwischen, elkapni'), de nem annyira kedvelt, mint néhány szomszédos nyelvjárársban.

A szóvégi *-en*-t nyelvtani vagy szóképzési funkciójára való tekintet nélkül a keleti-középbajornak megfelelően használják a gesztesiek. A legtöbb mássalhangzó után az *e* kiesik, és az *n* hasonul az előtte álló mássalhangzóhoz, vö.

hau(b)m '1. haben, van vmije, 2. Haube, főkötő, 3. Hauben, tbsz', *schlii(d)n* 'Schlitten, szánkó', *droong* 'getragen, vinni', *blitzn* 'blitzen, villámlik', *klumpm* 'Klumpen: Holzschuh(e), facipők', *hutschn* '1. Hutschen, schaukeln, hintázni, 2. Hutsche, Schaukel, hinta'. Az *ng, nk* után a korábbi *-en* félhangzó, azaz tökéletlenül képzett *a* lesz (*bringa* 'bringen, hozni', *drinka* 'trinken, inni'). Egy egyszerű *-g-*, illetve korábbi *(c)h* (mint pl. *seeing* 'sehen, látni') után ez az *-en* előre kerül: *schloong* 'schlagen, ütni, verni', *gscheing* 'geschehen, történni' stb. (Ez a jelenség is tipikusan a keleti-dunai bajorhoz tartozik az *-igen > inga* változással együtt, pl. *bearinga* 'Berge(n), hegyek', *foulinga* 'folgen, gehorchen, engedelmeskedni!') Az *f, pf, m, n, ch (> k)* után, mint a *greifen, schimpfen, kommen, kennen, melken* szavakban az *-en -a-*ként jelenik meg (*greifa, schimpfa, khumma, keina, mööcha*).

A szótagon belül az *l + n* kapcsolat palatalizált, azaz lágyított *nj* maradt (mint a magyar *ny*, olasz *gn* stb.), a palatalizációt eredetileg okozó lágy *l* azonban kiesett: *wöönj* 'wollen, akarni'. Ahol az *-en* egy magánhangzó után állna, ott eltűnik, esetleg a magánhangzót nazalizálja: pl. *maa(n)* 'mähen, kaszálni', *hau(n)* '1. Haue, csákány/kapa, 2. hauen, ütni/kapálni'. Nem hallható a nazalizáció a *gee* 'gehen, menni', *schtee* 'stehen, állni' és *naa* 'nein, nem' szavakban.

2.2. Térjünk át a mássalhangzókra. A korábbi *w* enyhén bilabiális (mindkét ajakkal képzett) ejtésű, mint a burgenlandi és a stájer nyelvjárásokban: *wua(r)f* 'Wurf: Sensenstiel, kaszanyél', *schwoa(r)z* 'schwarz, fekete'. A szó végén a korábbi *w > p* lesz (pl. *ploop* 'blau, kék'), amíg a szó belsejében két magánhangzó közti helyzetben még a korábbi *b* is *w* lesz: *rauwa* 'Räuber, rabló', *schouwa* 'Schober, boglya, pajta'. Ugyanez a változás figyelhető meg a magyarból átvett korai jövevényszavakban és nevekben: *m. bika > wikka* 'Wicker: Zuchtstier, tenyészbika', *Bodajk hn. > wudek, Bokod hn. > wukkat, Budakeszi hn. > wudiges*. Egy szóban a *w*-nek *m* felel meg: *mia(r)* 'wir'. A *w* állhat a szó elején vagy a szó belsejében, a *j* viszont csak szókezdő lehet: *joocht* 'Jagd, vadászat', *jaanga* 'Janker, Jacke, kabát', *jausn* 'Jause, uzsonna'. A *dj (= m. gy)* hangkapcsolatban a lágyított *d-t j* helyettesíti, vö. *Juari* szn. 'm. Gyuri, a György becézett formája'.

Az *r-t* mindig a nyelv hegyével képezik, sohasem „raccsolva”. Magánhangzók után az *r* lehet (enyhén) pörgetett vagy egyáltalán kiesik: *dua(r)t* vagy *duat* 'dort, ott'. A szóvégi *r-t* általában nem ejtik (*paua* 'Bauer, paraszt', *roa* vagy *roa(r)* 'Rohr, sütő', de szóhatáron, két mássalhangzó között nemcsak újra megjelenik, de más hangokat is helyettesíthet, pl. *da paua-r-is too* 'der Bauer ist da, itt van a gazda', *drikka-r-aa* 'trocknen (trückeren) auch, szárítani is'. Ritkán az *r l*-ként jelenik meg: vö. *mea(r)schl* 'Mörser, mozsár'. Főként a bécsi dialektusra jellemző az *e > i*, illetve *o > u* zártabbá válás *r* előtti helyzetben, természetesen itt is a kettőshangzók körében. Nyelvjárásunkban ez a jelenség csak néhány

szóban található meg, vö. *fia(r)tich* 'fertig, kész', *khia(r)n* 'kehren: fegen, söpörni' *schpia(r)n* 'sperren, zárni', *gschia(r)* 'Gesperre: Sparren, szarufa', illetve *dua(r)t* 'dort, ott', *dua(r)tn* 'Torte, torta', *fua(r)m* 'Form, forma', *fua(r)t* 'fort, el', *ua(r)gl* 'Orgel, orgona', *ua(r)dning* 'Ordnung, rend' és *ua(r)ndli(ch)* 'ordentlich, rendes'.

Az *l* mássalhangzó helyzetétől függően lehet palatalizált (lágyított), különösen *g* (*gljik* vagy *glik* 'Glück, szerencse') vagy *k* után: *kljaa(n)* vagy *klaa(n)* 'klein, kicsi', illetve sok esetben magánhangzóvá és az előtte lévő magánhangzóval kettőshangzóvá alakul (ld. fent). Mint korábban említettük a szóvégi *l* magánhangzó után néha eltűnik (vö. *füü* 'viel, sok').

Az *m* általában nem változik, kivéve *m > n* a *boisn* 'Balsam, balzsam' szóban és a határozott névelő (*in* (= dem) alakjában, pl. *(in) fooda sai(n) haus* 'dem Vater sein Haus: das Haus des Vaters, az apa háza'.

Az eddig bemutatott példákból is kiderül, hogy az eredeti szóvégi *n* megmarad ugyan, de különböző változásokon mehet át. Az *n* előtti magánhangzók erősen nazalizálódhatnak (*lau(n)d* 'Land, ország'), miközben a szóvégi *n* el is tűnhet (*mau(n)* 'Mann, férfi', *gee* 'gehen, menni'). Így a rendes magánhangzók mellett nazalizáltak is keletkezhetnek, mint például a franciában, vö. *hau!* 'haue! üsd!', de *hau(n)* '1. Haue, csákány, itt: kapa 2. hauen, ütni, itt: kapálni', *wai* 'Weib: Frau, asszony', de *wai(n)* 'Wein, bor' stb.

A *kn*, illetve *gn* hangkapcsolatban a szó végén az *n* a magyar *ny* vagy a francia *gn*-hez hasonlóan lágy, vö. *kneecht* és *knjeecht* 'Knecht, szolga', *knakh* és *knjak* 'Genack: Genick, Nacken, nyak, tarkó'. Ugyanez a változás következik be az *l* után, ld. fent.

A fel- és középnémet nyelvjárásokkal kapcsolatban, ahová a gesztesi is tartozik, *b/p*, *d/t*, *g/k* hangoknál meg kell említenünk egy különösen fontos problémát. Ezek a hangok ugyanis már meglehetősen korán egybeestek egy *b* és *p*, *d* és *t*, *k* és *g* közötti, közbülső alakban. Az „irodalmi” nyelvben a zöngétlen *p*, *t*, *k* hehezett lesz, a bajor-osztrákban (így nálunk is) a *p* és *t* hehezet nélküli marad: *boa(r)* 'Paar, pár', *tunna* 'Donau, Duna' és *daan* 'tun, tenni', de *kea(r)n* 'gern, szívesen' és *khea(r)n* 'Kern, mag'. A hangértékek ilyen extrém egybeesése előfordulhat a *v* és *f*, *z* (mint a magyar *zsír* szóban) és *sch* esetében is. Ennek az az oka, hogy míg minden szomszédos nyelvben ezeknek a hangoknak a képzésénél a zöngéesség megléte vagy hiánya a döntő, a németben viszont az erősebb vagy gyengébb nyomaték, illetve az erő kifejtés a fontos. Így jön létre az a jelenség, amit a nem német anyanyelvűek „német akcentusnak” neveznek. Várgesztesen már csak a legidősebbek, főként nők magyar beszédén érezhető ez az akcentus. A mai iskolásoknál, akik németet csak az iskolában, mintegy „elidegenedett anyanyelv”-ként, tulajdonképpen idegen nyelvként tanulnak, fordított a helyzet:

az ő nyelvhasználatuk egy magyar akcentussal beszélt német benyomását kelti a német anyanyelvű hallgatóban.⁶

A *b > w* változást (pl. *hoowa* 'Haber: Hafer, zab', *i hop* 'ich habe, nekem van', de *h(o)wi* 'habe ich' stb.), ld. fent a *w* alatt.

A *d* és *t* kiejtése (az esetenként kivetett) *l* után, mint az *n*-nél is, palatalizált: *föö(i)dj* 'Feld, föld', *wöö(i)dj* 'Welt, világ'.

Az egyszerű *h* mint zöngétlen réshang csak szó elején, magánhangzók előtt állhat: *huastn* '1. Husten, 2. husten, köhögés, köhögni', *hau(n)* 'Hahn, kakas', *huat* 'Hut, kalap', *haad* 'Heide: Hutweide, legelő', *hai(n)t* 'heute, ma', *hitz* '1. Hitze, hőség, 2. Fieber, láz', *hoa(r)* 'Haar, haj', *hunt* '1. Hund, kutya, 2. Hunt (im Bergwerk), csille', *hui(l)z* 'Holz, fa'. A szó belsejében és a végén felső és középső nyelvallású magánhangzók után hallható egy ún. *ich*-Laut, a *h* palatális változata (mint a német irodalmi nyelvi *ich* 'én'), de alsó nyelvallású magánhangzók után egy hátrább, a garat térségében képzett ún. *ach*-Laut-ot (mint a német irodalmi nyelvi *ach!* felkiáltásban), egy veláris *h* változatot ejtenek, vö. *sööxa* 'selchen, füstölni', de *plooxa* 'Blahe, síkság'. Az utóbbi esetben Gesztezen még gyakrabban hallani egy a szláv nyelvekben meglévő zöngés *h*-t. A *h* viselkedését *-en* előtt (*sehen, geschehen* típus), ld. fent.

A *-chs-* hangkapcsolat megfelelője a *ks*: *sekst* 'siehst, látod', *seiksi* 'sechs(e), hat', *ouks* 'Ochse, ökör', *wooksn* 'wachsen'.

A korábbi *h*, illetve *ch* gyakran, különösen abszolút szóvégi helyzetben, teljesen eltűnik, *ii* 'ich, én', *mii* 'mich, engem', *dii* 'dich, téged', *kl(j)ai* 'gleich, rögtön', *fia(r)ta* 'Fürter: Fürtuch, azaz Schürze, kötény'. Ezzel szemben a *g-t* gyakran *ch*-nak ejtik: *moocha* ~ *mooHa* 'mager, sovány', *dooch* '1. Dach, tető, 2. Tag, nap'. A korábbi *h* gyakran kiesik az összetételek határán (*raufau(n)g* 'Rauchfang, kémény', *kiaRIDoch* 'Kirchtag, búcsú'), továbbá a *-heit* képzőnél a *Wahrheit, Krankheit* szavakban, ld. fentebb, valamint a bajor-osztrák módon képzett irányt jelölő határozószók egész csoportjában is: *oowa* 'abher: herab, herunter, le', *oowi* 'abhin: hinab, hinunter, le', *auna* 'anher: heran, ide', *auni* 'anhin: hinan, fel', *aufa* 'aufher: herauf, fel', *aufi* 'aufhin: hinauf, fel', *aussa* 'ausher: heraus, ki', *aussi* 'aushin: hinaus, ki', *aina* 'einher: herein, be', *aini* 'einhin: hinein, be', *fia(r)a* 'fürher: herfür, nach vorn, előre', *fia(r)i* 'fürhin: hinfür, nach vorn hin, előre', *umma* 'umher: herum, umher, herüber, át', *ummi* 'umhin: hinum, hinüber, át'.

Az *s*-re jellemző, hogy az *sch* ejtés (*st, sp, schr, schl, schm, schn, schw, és rsch* is), mint a bajor-osztrákban általában, erősebben érvényesül, mint az irodalmi nyelvben, vö. *aum(p)schl* 'Amsel, rigó', *hoschpü(i)* 'Haspel, motolla', *kruschpü(i)* 'Kruspel, porc', *dun(n)aschtooch* ~ *dun(n)astooch* 'Donnerstag,

⁶ Ezért fordulhat elő ebben a cikkben is néhány példánál, hogy a kérdéses hangok írásmódja (mint pl. *b* és *p*, *d* és *t*) váltakozik.

csütörtök', *inschituut* 'Institut, intézet', *wua(r)scht* 'Wurst, kolbász', *fia(r)scht* 'First, orom'. Ellentétben viszont az „eredeti sváb” nyelvjárásokkal, az *s* a ragozott formákban mindig megmarad, pl. *piist* 'bist, vagy', *dea(r)fst* 'darfst, (neked) szabad', *hoost* 'hast, (neked) van', *foa(r)st* 'fährst, utazol'.

A felnémetben szokásos módon megvannak a *pf* és *z* hangkapcsolatok is (kivéve *schmuut*, ld. ott): *pfea(r)scha* 'Pfersich, őszibarack', *pfoa(r)a* 'Pfarrer, pap', *opfü(i)* 'Apfel, alma', *khumpf* 'Kumpf, köszörűkövályú', *khoupf* 'Kopf, fej', illetve *zaidin(g)* 'Zeitung, újság', *pöüzn* 'pelzen, olt, szemez', *schwoa(r)z* 'schwarz, fekete'. A magyarból átvett *Gesztes* helynévben meglévő *z* > *Gestitz* [geeschtiz] a szlávból a németbe átvett helynevek analógiájára keletkezett (vö. *Feistritz*, *Kremnitz* stb.), az *scht* ejtés pedig megfelel a fentebb tárgyalt *st* > *scht* változásnak. Ugyanígy németesítették a budakörnyéki, szlovákokkal telepített *Kesztlöc* magyarból átvett nevét ugyancsak *Geschtitz*-re.

Ehhez a csoporthoz tartozik még a *tsch* hangkapcsolat is, amely nyelvjárunkban főként szóbelseji és szóvégi helyzetben fordul elő: *rutschn* 'rutschen, csúszni', *fraatschln* 'fratscheln: fragen, kérdezni', *grittsch* 'Gritsch: Hamster, hörcsög'. Szókezdőként ezt a hangot főként jövevényszavakban találjuk, mint pl. a magyarból átvett *tshuttra* 'Tschutter: Feldflasche, csutora'.

2.3. A nyelvjárásban előfordul a hangbetoldás jelensége is, amikor két hang között megjelenik egy szervesen oda nem tartozó, ún. hiátustöltő hang, így pl. egy *i* az *l* + *g* között: *foilinga* 'folgen: gehorchen, szótfogadni', *goiling* 'Galgen, akasztófa, a leölt disznó felakasztására is', *r* + *ch*, *r* + *g* között: *peari(ch)* ~ *pea(r)ch* 'Berg, hegy', *pearinga* 'Berge, hegyek', *fuari* ~ *fua(r)ch* 'Furche, barázda', *au(n) fiaringa* 'anfurchen, szántáskor az első barázdát húzni'. A mássalhangzóknál szokásos az *n* és *sch*, illetve *n* és *l* vagy *s* és *n* közé egy foghang betoldása, pl. *wintschn* 'wünschen, kívánni', *mandl* 'Männlein: 1. Männchen, emberke, 2. Haufen — „Kreuz” — von Garben am Feld, keresztbe kötött kéve', *niastn* 'niesen, tüsszenteni'. Egy szóvégi *t*-t találunk a *daicht* 'Teich, tó' és a *draust* 'draußen, kint' szavakban, egy *n*-et szókezdő helyzetben a *noo(d)n* 'Atem, lélegzet', és a *noost* 'Ast, ág' szavakban. A *foisch* 'falsch: unrichtig, valótlan' mellett megjelenik a *foilisch* 'hinterhältig, nicht verlässlich, alattomos, megbízhatatlan' változat is (*duu foilischa hunt!* kb. te csaló kutya!). A folyamatos beszédben két magánhangzóra végződő szó közé csaknem mindig betoldanak egy *r*-t, akkor is, ha az első szó végén eredetileg nem volt *r*, pl. *as muas drikkar-aa* 'es muß trocken auch, ennek is meg kell száradnia', *doufpa-r-iis in saakl* 'Topfen ist im Säckel, túró van a zsákban' stb.⁷

⁷ A gesztesi nyelvjárás hangtanának szigorúan tudományos bemutatását ld. HUTTERER 1963 az egyes hangok alatt, valamint összefoglalva a 439 kk. oldalakon. A Budai-hegyvidék egyik legeredetibb, a gesztesihez igen közelálló nyelvjárásának leírását ld. ESZTERLE 1929.

3. Nyelvtan

A várgesztesi nyelvjárás nyelvtana alapjaiban megegyezik a német irodalmi nyelvével, ahol nem, ott főként olyan eltéréseket mutat, amelyek általában a bajor-osztrák nyelvjárásokra jellemzőek. A továbbiakban szófajonként vizsgáljuk ezeket a sajátosságokat.⁸

3.1. Alaktan

3.1.1. Főnév

A főnév meghatározó jegyei a nem (hímnem, nőnem, semlegesnem), a szám (egyes és többes szám), valamint az esetek. Sok szónak más a neve a nyelvjárásban, mint az irodalmi nyelvben. A nyelvjárásban sok, az irodalmi nyelvben nőnemű szó hímnemű, pl. *oschn* 'Asche, hamu', *bai(n)* 'Biene, méh', *buuda* 'Butter, vaj', *fau(n)* 'Fahne, zászló', *grü(l)* 'Grille, tücsök', *hakse* 'Haxe, láb', *huaf* 'Hüfte, csípő', *huadnes* 'Hornisse, lódarázs', *schnekk* 'Schnecke, csiga', *zeikk* 'Zecke, kullancs' stb., másrészt néhány, az irodalmi nyelvben hímnemű szó Gesztesen nőnemű vagy semlegesnemű, pl. *puasn* 'Busen (hn.), kebel', *pfea(r)scha* 'Pfersich (nn.), őszibarack', *huastn* 'Husten (nn.), köhögés', *maunat* 'Monat (sn.), hónap', *taala* 'Teller (sn.), tányér'. Ide tartozik néhány fiatalabb jövevényszó, mint a *radio* 'Radio (hn.), rádió', *auto* 'Auto (hn.), autó', *taaksi* (hn.) '1. Taxi, 2. (veraltet) PKW, 1. taxi, 2. (rég.) személygépkocsi'. Mint a bajor-osztrák nyelvjárásokban általában az *-(ar)l* kicsinyítő képzővel ellátott személynévek nem semlegesneműek, hanem követik a név viselőjének biológiai nemét, vö. *Haansl* 'Hänsel (hn.), Jancsi', de *Liisl* 'Liesel: Elisabeth (nn.), Erzsí'. Az egyetlen *-lein* kicsinyítő képzős szó, a *frain* 'Fräulein: junge Herrin aus/in der Stadt, városi, úri kisasszony', gyakran ironikusan használva, szintén nőnemű.

Ritkán két neve is lehet egy szónak, de ennek jelentésmegkülönböztető szerepe van, pl. *di luuft* 'Luft (nn.), levegő' és *daa luuft* 'leichter Wind (hn.), könnyű szellő', *da meintsch* 'Mensch (hn.), ember', és *as meintsch* 'Mensch (sn.): heiratsfähiges Mädchen, házasságkötésre érett lány', *oa(r)t* (hn.) 'Ort helység', és *oa(r)t* (sn.) 'Ort: Ende, Endstück, vég, vége vminek' stb.

A főneveket legegyszerűbben többes számuk képzése alapján csoportosíthatjuk. Az 1. csoporthoz soroljuk azokat a főneveket, melyek a) alakja a többes számban nem változik, b) tőhangváltás következik be:

a) *bai(n)* 'Biene, Bienen, méh, méhek', *fisch* 'Fisch, Fische, hal, halak' stb. Ide tartoznak a *paua* tbsz *pauan* 'Bauer, paraszt' kivételével az *-a-ra* (irodalmi nyelvi *-er-re*) végződő hímnemű főnevek, mint *jaacha* 'Jäger, vadász, tbsz is',

⁸ Egy a mienkéhez igen közelálló nyelvjárás alaktanának leírását a Budai-hegyvidéken ld. RIEDL 1933.

schuasta 'Schuster, suszter, cipész, tbsz is', valamint a tőhangváltásra nem képes *a*-ra (irodalmi nyelvi *-en-re*) végződő szavak nagyrésze, mint *heifa* 'Häfen: Topf, fazék, tbsz is', továbbá egy (eredeti) *l*-re végződő hím- és semlegesnemű szavak, mint *schtiiwü* 'Stiefel (hn), csizmák', illetve *maa(d)l* 'Mädel: Mädchen (sn), lányok'.

b) Egyes szám — Többes szám

<i>oo</i>	<i>ei</i>	<i>noocht</i> 'Nacht, éjszaka' — <i>neicht</i> 'Nächte, éjszakák'
<i>oo</i>	<i>aa</i>	<i>kroong</i> 'Kragen, gallér' — <i>kraang</i> 'Kragen, gallérok'
<i>ou</i>	<i>ei</i>	<i>rouck</i> 'Rock, szoknya' — <i>reik</i> 'Röcke, szoknyák'
<i>oa</i>	<i>aa</i>	<i>doa(r)m</i> 'Darm, bél' — <i>daa(r)m</i> 'Därme, belek'
<i>u</i>	<i>i</i>	<i>brukk</i> 'Brücke, híd' — <i>brikk</i> 'Brücken'
<i>uu</i>	<i>ii</i>	<i>suun</i> 'Sohn, fia vkinek' — <i>sii(n)</i> 'Söhne, fiai'
<i>oi</i>	<i>eö</i>	<i>hoim</i> 'Halm: Stoppelfeld, tarló' — <i>heöm</i> 'Stoppelfelder, tarlók'
<i>ua</i>	<i>ia</i>	<i>pruada</i> 'Bruder, fivér' — <i>priada</i> 'fivérei'
<i>au</i>	<i>ei</i>	<i>zaund</i> 'Zahn, fog' — <i>zeind</i> 'Zähne'
<i>au</i>	<i>aa</i>	<i>kraumpm</i> 'Krampen: Spitzhacke, csákány' — <i>kraampm</i> 'Krampen, csákányok'

A 2. csoporthoz tartoznak azok a szavak, melyek többeszámukat tőhangváltással vagy anélkül *-a*-val (irodalmi nyelvi *-e(r)*-rel, illetve *-e(n)*-nel) képezik:

- a)** *baam* 'Baum, fa' — *baama* 'Bäume, fák'
schtaa(n) 'Stein, kő' — *schtaana* 'Steine, kövek'
pfoff 'Pfaffe, pap' — *pfoffa* 'Pfaffen, papok'
büüdj 'Bild, kép' — *büüdja* 'Bilder, képek'
khind 'Kind, gyerek' — *khinda* 'Kinder, gyerekek'
mau(n) 'Mann, férfi' — 'Männer, férfiak'
krau(n) 'Krone, korona' — *krauna* 'Kronen, koronák'
sau 'Sau: Schwein, disznó' — *sauna* 'Sauen: Schweine, disznók'
baa(n) 'Bein: Knochen, csont' — *baana* 'Beine: Knochen, csontok'

E szerint a minta szerint képződnek az *-ing/-ung* és *-in* végűek, mint *zaiding* 'Zeitung, újság' — *zaidinga* 'Zeitungen, újságok', illetve *kheichin* 'Köchin, szakácsnő' — *kheichina* 'Köchinnen, szakácsnők'.

- b)** *oo — ei* *rood* 'Rad, kerék' — *reida* 'Räder, kerekek'
au — ai *haus* 'Haus, ház' — *haisa* 'Häuser, házak'
ou — ei *louch* 'Loch, lyuk' — *leicha* 'Löcher, lyukak'
au — ei *raund* 'Rand, széle vminek' — *reinda* 'Ränder, szélei'
oi — eö *woidj* 'Wald, erdő' — *weödja* 'Wälder, erdők'

A 3. csoportba tartoznak az *-l*-re végződő nőnemű főnevek, de néhány régebbi hímnemű főnév is a gyenge ragozásúak közül, amelyek *-n*-el képezik a többes számukat.

gopü(i) 'Gabel, villa' — *gopüinj* 'Gabeln, villák'
baua 'Bauer, paraszt' — *bauan* 'Bauern, parasztok'
bua 'Bub, fiú' — *buam* 'Buben, fiúk'
schwoop 'Schwabe, sváb' — *schwoo(b)m* 'Schwaben, svábok'
doukta 'Doktor: Arzt, doktor' — *douktan* tbsz
raas 'Reise, utazás' — *raasn* 'Reisen, utazások'
groof 'Graf, gróf' — *groofn* 'Grafen, gófok'
hea(r) 'Herr, úr' — *hae(r)n* 'Herren, urak'
ouks 'Ochse, ökör' — *ouksn* 'Ochsen, ökrök'

Helyétől függően a *-g* után az *-(e)n* mint *-ng* jelenik meg: *loog* 'Lage, fekvés, helyzet' — *loong* 'Lagen, helyzetek'. Azok a szavak, amelyek egyes számban is *-(e)n*-re végződnek, esetenként megkettőzük az *n*-t: *flooschn* 'Flasche, palack' — *flooschn/flooschman*. A családnevek többes számát *-(e)n*-nel képezik: pl. *die woochtan* 'die Wachtern, Wachterék', *die schoikhumman* 'die Schalkhammer, Schalkhammerék', *die beikn* 'die Becker, Beckerék', természetesen a szóbeli helyzettől függő hangvariánsokkal, vö. *dia hoa(r)tinga* 'die Hartdegen(s), Hartdegenék', *die bülmauna* 'die Pillmanns, Pillmanék'. A ragadványneveket ugyanígy képezik: *da daumma* 'der Dammer (= „Tun wir“! kb. megcsináljuk! meglesz!)', *die daumman* 'die Dammen (= die „Tun wir“!, a Megleszék)'.
 Egy egész sor főnév csak egyes számban fordul elő, pl. *moocht* 'Macht, hatalom', *laimat* 'Leinwand, vászon', míg másokat csak többes számban használnak, pl. *foostn* 'Fasten, böjt', *khoustn* 'Kosten, költségek', *gschwista* 'Geschwister, testvérek', *öütan* 'Eltern, szülők', *pfingstn* 'Pfungsten, pünkösöd', *wainoochtn* 'Weihnachten, karácsony'.

Ritkán az is előfordul, hogy egy fogalom egyes és többes számát különböző szavakkal képezik, pl. *meintsch* (hn) 'Mensch, ember', de a többes számban a *meintschn* mellett megvan a *lai(a)t* 'Leute, emberek' is, vagy *hei(n)* (nn) 'Henne: Huhn, tyúk', többes számban *hiana* 'Hühner, tyúkok'.

Azt, hogy a főnevek milyen esetben állnak, magán a főnéven nyelvtani eszközökkel nem jelölik sem egyes, sem többes számban — egy kivétellel — (*bua* 'Bub(e), fiú (alanyeset)', *buam* 'Buben, fiút, fiúnak (tárgyeset, részes eset)'. Ezt a feladatot a névelők vagy a főneveket „kísérő” névmások látják el, pl. *(i)n fooda* '1. den Vater, az apát (tárgyeset), 2. dem Vater, az apának (részes eset)'. A példa azt is mutatja, hogy a hímnemű szavak alanyesetével (*da fooda* 'der Vater, az apa') szemben a tárgy- és részes esetben álló alakok egybeesnek. A nőnemű szavaknál — mint az irodalmi nyelvben — az egyik alak az alany- és tárgyesetet (*die muada* 'die Mutter, az anya, az anyát'), a másik a részes esetet

(*da muada* 'der Mutter, az anyának') fejezi ki. Hasonló a helyzet a semleges nemű szavaknál (*as haus* 'das Haus, a ház, a házat: alany- és tárgyeset', illetve (*i)n haus* 'dem Haus, a háznak: részes eset'). A többes szám, mint a bajor-osztrák nyelvjárások nagy részében, minden esetben azonos: *die mauna* 'die Männer, a férfiak, férfiakat stb.', *die miada* 'die Mütter, az anyák, anyákat' *di haisa* 'die Häuser, házak, házakat'.

A régi genitívusznak, a birtokos esetnek már csak maradványai találhatók meg pl. kifejezésekben, szólásokban, mint *leida goutas* 'leider Gottes!, sajnós', (*i)n goutas nauma* 'in Gottes Namen, Isten nevében', összeforrt szóösszetételekben, mint *oilahaund* 'allerhand, ez igen!', *wai(p)spüütj* 'Weibsbild, nő', *wia(r)tshaus* 'Wirtshaus, kocsmá', *saatnschtaunga* 'Seitenstange (am Wagen), oldalsó', ritkán néhány összetett dűlőnévben, mint *huntsriigl* 'Hundsriegel, Kutya-domb', *khuinjblotn* 'Kohlenplatte(n), Szenes-tető'.

A birtokviszonyt két másik konstrukcióval fejezik ki: a) a *fa(n)* 'von' prepozícióval és a birtokos részes esetével, vö. *da huad fa(n) fooda* 'der Hut vom Vater, az apának a kalapja', *as gwaund fa(n) da muada* 'das Gewand von der Mutter, az anyának a ruhája', *as dooch fa(n) haus* 'das Dach vom Haus, a háznak a teteje', vagy b) a birtokos részes esete + birtokos névmás + birtok. A birtokos névmás nemben megegyezik a birtokossal, számban és esetben a birtokkal, (*i)n fooda sai(n) haus* 'dem Vater sein Haus, az apának (az ő) háza' *da muadar-iará gwaund* 'die Mutter ihr Gewand, az anyának (az ő) ruhája', *di khinda-r-ian(ar)i housn* 'den Kindern ihre Hosen, a gyerekeknek (az ő) nadrágjaik'.

Az a) típusú szerkezet az általános, a b)-t főleg élő személyeknél alkalmazzák.

3.1.2. Melléknév

A főnévhez hasonlóan a melléknév is kifejezi a nem, a szám és az eset nyelvtani kategóriáit egy ún. erős ragozás (névelő nélkül vagy határozatlan névelővel), illetve egy gyenge ragozás (határozott névelővel együtt) segítségével: (*a schleechta meintsch* 'ein schlechter Mensch', (*a schleechti zaid* 'eine schlechte Zeit (bzw. Wetter)', (*a schleechts broud* 'ein schlechtes Brot' (erős ragozás), illetve *da schleechti meintsch* 'der schlechte Mensch', *di schleechti zaid* 'die schlechte Zeit', *as schleechti broud* 'das schlechte Brot' (gyenge ragozás). (Mivel a magyar nyelvben nincsenek nyelvtani nemek, a szavak fordításával nem adható vissza az erős és a gyenge ragozás problémája, ezért itt ettől eltekintünk.) A többes számban nincs különbség a két típus között: *schleechti meintschn/zaitn/broud*.

a) az erős ragozás:

esz.	hn.	sn.	nn.
A.	<i>schleechta</i>	<i>schleechts</i>	<i>schleechti</i>
T.	<i>schleechtn</i>	<i>schleechts</i>	<i>schleechti</i>
R.	<i>schleechtn</i>	<i>schleechtn</i>	<i>schleechta</i>

tsz.

ATR

schleehti

b) a gyenge ragozás

esz.

hn.

sn.

nn.

A. *da schleehti*

as schleehti

di schleehti

T. *(i)n schleehtn*

as schleehti

di schleehti

R.

(i)n schleehtn

da schleehti

tsz.

ATR

di schleehti

A hím- és semlegesnemű melléknevek egyes szám részes esetében — helyzetől függően — nazálisok (*m*, *m*, *ng*) után az *n* helyett egy *-a* jelenik meg: *schlimma* 'sclimmen', *klaana* 'kleinem' és *launga* 'langem'. Ugyanígy az egyes számban az alany- és tárgyesetet tövégi *-s* után végződés nélkül képezik: *grou(a)s* 'großes', pl. *a grou(a)s duach* 'ein großes Tuch'.

Ha a melléknevet nem követi főnév, a gyenge ragozás többes számában *-i* helyett egy *-(a)n* állhat, tehát *di aundri lai(a)d*, 'die anderen Leute', de *di aundan* 'die anderen'. A mondatban állítmány részeként a melléknév alakja változatlan marad: *da meintsch/di zaid/as broud is guad* 'der Mensch/die Zeit/das Brot ist gut', illetve *di meintschn/di zaitn/di broud san guad* 'die Menschen/Zeiten/Brote sind gut'.

A tulajdonságot jelentő melléknevek fokozhatók is: van alapfok (*grous* 'groß, nagy'), középfok (*greissa* 'größer, nagyobb') és felsőfok (*greist* 'größt, legnagyobb'). Ezek ugyanúgy ragozhatók, mint az alapfokban, pl. *da greiss(a)ri ma(u)n* 'der größer Mann' — *da greisti mau(n)* 'der größte Mann'. A középfok képzője tehát az *-a* (irodalmi nyelvi *-er*), amelyhez ragozáskor még egy *r* járul. A felsőfok képzője *-(a)st* ez ugyancsak ragozható: *da schlechta sti meintsch* 'der schlechteste Mensch, a legrosszabb ember', *(i)n schlecht(a)stn meinstch* 'den/dem schlechtesten Menschen, a legrosszabb embert, embernek' stb.

A közép- és felsőfok képzésénél a tőhangváltás is nagy szerepet játszik az erre alkalmas (umlautképes) töveknél:

1. *-a* tőhangváltás nélkül

schai(n) 'schön, szép' — *schaina* 'schöner, szebb', *schainst* 'schönst, legszebb'

2. *-a* tőhangváltással

oi — *öü*: *oidj-* 'alt-, régi/öreg' — *öüda-* 'älter-, régebbi/öregebb', *öüdast-* 'ältest-, legrégebbi/legöregebb'

ou — *ei*: *houch-* 'hoch-, magas' — *heicha-* 'höher-, magasabb', *heikst-* 'höchst-, legmagasabb'

oa — *ia*: *oa(r)m-* 'arm-, szegény' — *ia(r)ma-* 'ärmer-, szegényebb',
ia(r)mst- 'ärmst-, legszegényebb'

u — *i*: *jung-* 'jung-, fiatal' — *jinga-* 'jünger-, fiatalabb', *jingst-* 'jüngst-,
legfiatalabb'

ua — *ia*: *khua(r)z-* 'kurz-, rövid' — *khia(r)za-* 'kürzer-, rövidebb',
khia(r)zast- 'kürzest-, legrövidebb'.

Két szóban fellép az *aa* — *ea*, illetve *aa* — *ia* (*n* előtt) tőhangváltás: *braad-* 'breit-, széles' — *breada-* 'breiter-, szélesebb', *breadast-* 'breitest-, legszélesebb', illetve *klaa(n)-* 'klein-, kicsi' — *kliana-* 'kleiner-, kisebb', *klianst-* 'kleinst-, legkisebb'. Ez a változás a bajor-osztrák paraszti nyelvben (Karintia kivételével) különben általános *oa* alapformákhoz való közelítéssel magyarázható (*broad-* 'breit-, széles'), illetve *u* az *n* előtt (*klua(n)-* 'klein-, kicsi') az ónémet *ei*-ből (*breit, klein*), amikor a korábbi alak még *oa*, illetve *ua* tőhangváltáson ment keresztül.

A 3. típust azok a melléknevek alkotják, amelyek a közép- és felsőfokot egy másik szótöbblől képezik:

guad- 'gut-, jó' — *beissa-* 'besser-, jobb' — *beist-* 'best-, legjobb'
füü(l)- 'viel-, sok' — *mea(r)-* 'mehr-, több' — *mai(a)st-* 'meist-' (oder
mearast- 'mehrest-, legtöbb')

Két szóban két lehetőség adódik párhuzamosan:

wainich- 'wenig-, kevés' — *wainicha-* 'weniger-, kevesebb' és
minda- 'minder-, kevesebb', ill. *wainikst-* 'wenigst-, legkevesebb' és
mindast- 'mindest-, legkevesebb' (főként *mindastns* 'mindestens, ua.'),
frua- 'früh-, korán' — *friara-* 'früher-, korábban' és
einda 'eher, mielőtt/előbb' — *friarast-* 'frühest-, ua.' és *eindast* 'ehest-,
legkorábban'.

Az utóbbi esetekben a már az alapfoktól különböző tövekből képzett alakokat csak határozószóként használják

Mint a német népnyelvben általában, a fokozást Gesztesen is szívesebben fejezik ki körülírással vagy szóösszetételekkel:

- a) *schoak schai(n)* 'stark (= sehr) schön, nagyon szép'
oa(r)ch schiach 'arg (= sehr) schiech (= häßlich), igen/nagyon csúnya'
riisich grou(a)s 'riesig (= sehr) groß, óriási/nagyon nagy'

A *sea(r)* 'sehr, nagyon' szó irodalmi nyelvnek számít, azaz megértik, de szinte sosem használják.

- b) *schtoukfinsta* 'stockfinster = sehr finster, nagyon sötét',
haushouch 'haushoch = sehr hoch, nagyon magas',
hunzmiad 'hundsmüde = sehr müde, nagyon fáradt',
klaa(n)winzich 'kleinwinzig = sehr klein, winzig, nagyon kicsi, apró' stb.

3.1.3. Névmások

A névmások általában megfelelnek az irodalmi nyelvben használtaknak, de néhány szempontból eltérő sajátosságokat mutatnak.

1. Személyes névmások

A személyes névmásoknak egyes és többes számban 3-3 személyük van három esetben (alanyeset, tárgyeset, részes eset), a birtokos eset csak nyomokban van meg:

	1.		2.
esz.	A. <i>(ii)</i> 'ich, én'		<i>du(u)</i> 'du, te'
	T. <i>mi(i)</i> 'mich, engem'		<i>di(i)</i> 'dich, téged'
	B. <i>main(a)</i> 'mein(er), enyém'		<i>dain(a)</i> 'dein(er), tied'
	R. <i>mia(r)</i> 'mir, nekem'		<i>dia(r)</i> 'dir, neked'
tsz.	A. <i>mia(r)</i> 'mir, mi'		<i>eis</i> 'ihr, ti'
	T. <i>uns</i> 'uns, minket'		<i>eing</i> 'euch, titeket'
	B. <i>unsa(r)</i> 'unser, miénk'		<i>einga(r)</i> 'euer, tiétek'
	R. <i>uns</i> 'uns, nekünk'		<i>eing</i> 'euch, nektek'
	3.		
	hn.	sn.	nn.
esz.	A. <i>ea(r)</i> 'er, ő'	<i>(a)s</i> 'es, ő'	<i>si(i)</i> 'sie, ő'
	T. <i>ia(m)</i> 'ihn, őt'	<i>(a)s</i> 'es, őt'	<i>si(i)</i> 'sie, őt'
	B. <i>sain(a)</i> 'sein(er), (az)övé'	<i>sain(a)</i> 'sein(er), (az) övé'	<i>iara</i> 'ihr(er), (az) övé'
	R. <i>ia(m)</i> 'ihm, neki'	<i>iam</i> 'ihm, neki'	<i>iara</i> 'ihr, neki'
	hn./sn./nn.		
tsz.	A. <i>sei</i> 'sie, ők'		
	T. <i>sei</i> 'sie, őket'		
	B. <i>iana</i> 'ihr(er), (az) övék'		
	R. <i>iana</i> 'ihnen, nekik'		

A többes szám 2. személyű személyes névmás egy régi duális (*ihr beide*, ti ketten), amely az egész bajor-osztrák nyelvjáróterületen elterjedt.

A birtokos eset ritkán, pl. felkiáltásokban fordul elő *maina söö(l)!* 'meiner Seele! Kb. te jó ég!', vagy a *weing* 'wegen, miatt' (*weing maina/daina* stb. 'meinetwegen, miattam, deinetwegen, miattad' stb.) viszonyzóhoz kapcsolódva. Emellett azonban a részes esettel való kapcsolódás is lehetséges: *weing mia(r)* 'wegen mir, miattam/tőlem/felőlem' stb. Részes és birtokos eset egyformán előfordul a *khea(r)n* 'gehören, tartozni vkihez' igével: *deis khea(r)t mia(r)/mai(n)* 'das gehört mir/mein, ez az enyém' stb.

Magasabb társadalmi helyzetű személyekkel szemben megszólításként használható a tsz. 3. személyű alak („Siezen”, magázás), pl. *wou geingan s(i) hii(n)?*

'wo gehen Sie hin?, hová megy?'. Tárgyként a részes esetet használják: *i how iana kseing* 'ich habe Ihnen (= Sie) gesehen, láttam magát/önt.' Egyenrangú személyekkel, akiket nem tegeznek, sőt idősebb családtagokkal szemben is az udvarias megszólítás a tsz. 2. személyű alak (*eis*, 'ti').

Az *eis*-t *s*-é gyengült formában hozzákapsolják az igéhez is: *eis khumts* 'ihr kommt', *khumts!* 'kommt!, gyertek'. Itt kell megjegyeznünk, hogy az összes személyes névmás, a zárójellel jelölt formákon túlmenően is tovább gyengülhet a beszédtempótól, illetve a mondathangsúlytól függően, pl. *i b s ta ksokt* 'ich habe es dir gesagt, már mondtam neked' stb.

2. V i s s z a h a t ó n é v m á s

A személyes névmás tárgy esetének megfelelő alakjai egyben visszahatók is: *i(i) woosch mi(i)* 'ich wasche mich, mosakszom = mosom magam', *du(u) woosch di* 'du wäschst dich, ld. előbb', *mia(r) wooschn uns* 'wir waschen uns', *eis wooschts eing* 'ihr wascht euch'. A 3. személyben elhagyják a nyelvtani nemek megkülönböztetését: *ea(r)/(e)s/si(i) wooscht si* 'er/es/sie wäscht sich, mosakszik', *sei wooschn si* 'sie waschen sich, mosakszanak'.

A személyes névmás részes esete is visszaható, *ea(r) is neit pa-r-eam* 'er ist nicht bei ihm (= sich), nincs magánál', *si(i) is neit pa-r-iaara* 'sie ist nicht bei ihr (= sich), ld. előbb' stb.

3. B i r t o k o s n é v m á s

A birtokos névmást a személyes névmás birtokos esetéből képezik: *mai(n)* 'mein, enyém', *dai(n)* 'dein, tiéd', *sai(n)* 'sein, övé' (hn. und sn.), *ia(r)* 'ihr, övé' (nn. egyes számban), illetve *unsa(r)* 'unser, miénk', *einga(r)* 'euer, tiétek', *sai(n)* 'sein: ihr, övék', ill. *iana(r)* 'ihr, övék' (tsz.). A melléknevekhez hasonlóan ragozhatók, vö. *mai(n) fooda* 'mein(en, -em) Vater, az apámé, az apámét, az apáménak' (ATR), illetve *maini öültan ian(a)ri khinda* 'meinen Eltern ihre Kinder, a szüleim gyerekei' stb.

Önállóan használva vö. esz. 1. *maina* 'meiner, enyém' (hn), *mai(n)s* 'mein(e)s, ua.' (sn), *maini* 'meine, ua.' (nn), 2. *daina* 'deiner, tied', *dai(n)s* 'dein(e)s, ua.', *daini* 'deine, ua.', 3. *saina* 'seiner, övé', *sai(n)s* 'sein(e)s, ua.', *saini* 'seine, ua.' (hn. sn. és nn.), illetve *iaara* 'ihrer, övé', *iaras* 'ihres, ua.', *iari* 'ihre, ua' és a többes számban: 1. *uns(a)ra* 'unser(er), miénk', *unsas* 'unseres, ua.', *uns(a)ri* 'unsere, ua.', 2. *einga* 'euer, tiétek', *eingas* 'eures, ua.', *eingari* 'euere, ua.', 3. *ianra* 'ihrer, övék', *ianras* 'ihres, ua.', *ian(a)ri* 'ihre, ua.'. Ezek is ragozhatók, vö. *maina hot s ksokt* 'meiner hat es gesagt, az enyém mondta', *main sai(n) haus is klaan* 'meinem [etwa: Vater] sein Haus ist klein' az enyémnek a háza kicsi stb., illetve *deis is mai(n)s/dai(n)s* 'das ist meins/deins, enyém/tied' stb.

4. M u t a t ó n é v m á s

A nyelvjárásban a leggyakoribb mutató névmás a *dea* 'der, ez/az', *deis* 'das, ua.' und *dei* 'die, ua.' egyes számban, *dei* 'die, ezek/azok' többes számban. Ragozásuk:

	hn.	sn.	nn.
esz.	A. <i>dea</i>	<i>deis</i>	<i>dei</i>
	T. <i>dein</i>	<i>deis</i>	<i>dei</i>
	B. <i>dein sai(n)</i>	<i>dein (sai(n))</i>	<i>deara iara</i>
	R. <i>dein</i>	<i>dein</i>	<i>deara</i>
tsz.	ATR	<i>dei</i>	
	B.	<i>dei iana</i>	

Ezek mellett a teljes hangzású alakok mellett gyengébben képzetek is előfordulnak, mint *da* a *dea* 'der, ez/az' mellett, *as* a *deis* 'es, ua.' mellett, *di* a *dei* 'die, ua.' mellett, *(i)n* a *dein* 'den/dem, ezt, ennek/azt, annak' mellett. A névmásnak ezeket a gyengébben ejtett alakjait használják határozott névelőként is, vö. *da máu(n)* 'der Mann, a férfi', aber *déa mau(n)* 'der, d.h. dieser/jener Mann, ez/az a férfi' stb.

Ezt a névmást használják a 'dieser, ez' és a 'jener, az' esetében is, a *doo*-val 'da: hier, itt', illetve *dua(r)t* 'dort, ott' kiegészítve: *dea mau(n) doo* 'der Mann da: dieser Mann, ez a férfi (itt)', illetve *dea mau(n) dua(r)t* 'der Mann dort: jener Mann, az a férfi (ott)'.

A 'jener, az' helyett, ebben a jelentésben használják a *sööla* 'solcher, ilyen', *söölas* 'solches, ua', *sööli* 'solche, ua.' formát is, ragozása azonos a teljes hangzású *dea* 'der, az' stb. alakokéval, és mindig határozott névelő nélkül áll. Ebben a funkcióban 'derselbe, dasselbe, dieselbe, ugyanaz' állhat *dea/deis/dei neimlich* 'der/das/die nämliche, az a' is, ekkor a névelő gyengített formában is megjelenhet: *da/(a)s/die sööwi*, *da/(a)s/die neimlich*. Mindkettő nemcsak azonosságot, hanem hasonlóságot is jelent, a különbség a mondatból derül ki. Önmagukra vonatkoztatva mindig a *sööwa(r)* 'selber, saját maga/önmaga' alakot használják.

Az irodalmi nyelvi 'solcher, ilyen' Gesztesen *sulicha* 'solcher', *suliks* 'solches', *sulich* 'solche' (tsz. is) alakban van meg, de gyakrabban hallani ebben a jelentésben a *sou aana/aa(n)s/aani* 'so einer/ein(e)s/eine, ilyen egy/egy ilyen' kapcsolatot. A határozatlan névelőt is kitéhetik a szókapcsolat elé, de ott már nem ragozzák: *mid a souaana khua* 'mit einer solchen Kuh, wörtlich: mit einer so einer Kuh, egy ilyen tehénnel'.

5. K é r d ő n é v m á s

A leggyakoribb formák a *wea(r)?* 'wer?, ki?' és a *wo(o)s?* 'was?, mi?', ragozott alakban *weim?* '1. wen?, kit (tárgyaset), 2. wem?, kinek (részes eset)', illetve semlegesnemenben tárgy és részes eset is *wo(o)s?* 'was?, mi?', pl. *mid weim?* 'mit wem?, kivel?', de *mid wo(o)s?* 'mit was: womit?, mivel?' stb.

Az irodalmi nyelvi 'welcher/welches/welche?, melyik?' Gesztesen *wöüla/wöülas/wöüli?*, többes számban *wöüli?*. Ezt a nyelvjárásban nem lehet vonatkozó névmásként használni, viszont a 'was für einer/eines/eine?' azaz *wo(o)s fa-r-aana/aa(n)s/aani?* kérdő is lehet.

6. V o n a t k o z ó n é v m á s

Ebben a szerepben leggyakrabban a *wea* 'wer, aki', *wo(o)s* 'was, ami', a *wo(o)s fa-r-aana/aa(n)s/ aani* 'was für einer/eines/eine, amelyik' és a (hangsúlyos) mutató névmásokat: *dea* 'der, az', *deis* 'das, ua.', *dei/di(i)* 'die, ua.', tsz. *dei/di(i)* 'die, azok' hallani. Utóbbiakat gyakran kiegészíti a *wou* 'wo, ahol', ill. *wo(o)s* 'was, ami', vö. *dea mau(n)*, *wou/wo(o)s deis ksookt ... hot* 'der Mann, wo/was das gesagt ... hat, az ember, aki azt mondta', mégpedig a hozzárendelt főnév számától, nemétől, esetétől függetlenül.

7. H a t á r o z a t l a n n é v m á s

Az irodalmi nyelvtől eltérően a *ma* 'man, valaki/az ember' csak az igei állítvány után állhat, pl. *deis waas ma ned* 'das weiß man nicht, ezt nem tudja az ember'. Ha a névmás után magánhangzóval kezdődő szó áll, betoldódik egy *r*: *deis muas ma r aa moocha* 'das muß man auch machen, ezt is meg kell csinálni'. A tagadó értelmű általános névmás: *kha meintsch* 'kein Mensch, senki' vagy egyszerűen *khaana/khaa(n)s/khaani* 'keiner/keines/keine, ua.', tsz. *khaani* 'keine, ua.', mialatt a *niimaund* 'niemand, senki' irodalmi nyelvnek számít, és csak ritán, pl. árveréseken használják.

Az irodalmi nyelvi használatnál ritkábban hallani a *maunicha/mauniks/maunichi* 'mancher/manches/manche, némely(ik)', *maunichi* 'manche, némelyek' tsz., névmásokat, bár általánosító funkcióban inkább *a mauniks sookt, ...* 'mancher sagt, ... valaki azt mondja' formát használják.

Nagyon kedvelt az *aana* 'einer, az egyik/valamelyik' minden ragozott alakjában, határozott névelővel is (*da-r-aani* 'der eine' stb.) Ebből képződött az *unsaraana* 'unsereiner, valamelyikünk', amely — személyekre vonatkoztatva — semlegesnemű is lehet (*unsaraa(n)s*). Ezt a két alakot nem ragozzák. Az *aa(n)s*, illetve *khaa(n)s*, azaz 'eins,' illetve 'kein(e)s' is jelölhet személyeket.

Határozatlan névmások még: *eitlichi* 'etliche, néhány/valahány' (tsz.), *aa(n)zichi* 'einzig, egyetlen' (tsz.), *a poa(r)* 'ein paar:einige, egy pár/néhány'.

A 'jeder'-t határozott névelővel használják (*an iada* 'ein jeder, mindenki', *an iats* 'ein jedes, ua.', *an iadi* 'eine jede, ua.', ritkábban, mint *a jeida* stb.), de kedveltebb az *oila/oilas/oili* 'aller/alles/alle, minden', tsz. *oili* 'alle, mindenki'. Az 'etwas, valami'-nek megfelel az egyszerű (*a*) *wo(o)s* '(ein) was', ritkán, de még használatos az *eippa* (korábban *etwer*), de határozószóként 'vielleicht, talán; gelegentlich, alkalmasint' jelentésben.

A *wea(r)* 'wer, ki', *wo(o)s* 'was, mi' kérdő névmások is lehetnek határozatlanok.

A névmások általánosabb jelentését az irodalmi nyelvben a *wer/was immer, akár, bár* hozzákapcsolásával érik el. A nyelvjárásban vagy kiegészítik ezeket a *da wüü(l)* 'da will' (pl. *weadawüü(l)* 'wer da will: wer immer, akárki', *wo(o)sdawüü(l)* 'was da will: was immer, akármí', *wöüladawüü(l)* 'welcher da

will: welcher immer, bármelyik' stb.) alakokkal, vagy még szívesebben képeznek a magyar *akár* szóval új névmásokat *akaarwea* 'akárwer: wer auch immer, akárki', *akaarwo(o)s* 'akárwas: was auch immer, akármí', *akaarwöüla* 'akár-welcher: welcher auch immer, akármelyik'.

Funkciója szerint idetartozik a *da/(a)s/di aundri* 'der/das/die andere, a másik' (tsz. *di aundan* 'die anderen, a többiek'), illetve *an aundra/aundas/aundri* 'ein anderer/anderes/(eine) andere, egy másik'. Általános tagadásként használják a *niks* 'nichts, semmi' alakot. Az általános jelentés kihangsúlyozására még hozzáteszik a *goa(r)* 'gar' határozószót: *goa niks* 'gar nichts, egyáltalán semmi', *goa kha meintsch* 'gar kein Mensch, egyáltalán senki', *goa khaana* 'gar keiner, ua.' stb.

A kölcsönösséget az *-(ar)anaund* '-ander, egymás' összetételekkel fejezik ki, *mid(ar)anaund* 'miteinander, egymással', *panaund* 'beinander együtt', *fananaund* 'voneinander: auseinander, egymástól' stb.

3.1.4. Határozószók

A határozószók a mondatban a cselekvés helyét, idejét, módját, okát stb. világítják meg közelebbről.

A helyhatározók a *wou?* 'wo?, hol?', *wouhea(r)?* 'woher?, honnan?', *wouhii(n)?* 'wohin?, hová?' kérdésre válaszolnak, mint pl. *do(o)* 'da: hier, itt', *dua(r)t* 'dort, ott', *do(o)hea(r)* 'daher: hierher, ide', *dua(r)thii(n)* 'dorthin, oda', *dauni* 'dannen: von hier, innen', *oowa* 'abher: herab, le(felé)', *oowi* 'abhin: hinab, ua.', *drau(n)* 'd(a)ran, azon', *drou(b)m* 'da oben, itt fent', *ou(b)m* 'oben, fent', *drunt(n)* 'da unten, lent', *unt(n)* 'unten, ua.', *frau(n)* 'voran: vorn, elöl', *hii(n)* 'hin, oda', *hea(r)* 'her, ide', *nindasch(t)* 'nirgends, sehol', *i(i)waroil* 'überall, mindenhol', *umadum* 'um und um: rundherum, (körös)-körü'. A *wouhii(n)*, *wouhea(r)* és a *do(o)hea(r)*, *dua(r)thii(n)* összetételek a mondat bővítésekor elválnak egymástól: *wou geist n hii(n)?* 'wo gehst du denn hin?, hová mész?', *wou khumst n hea(r)?* 'wo kommst du denn her?, honnan jössz?', *do(o) schau hea!* 'da schau her: schau hierher!, ide nézz!', *dua(r)t gee-r-i ned hii(n)* 'dort gehe ich nicht hin!: dorthin gehe ich nicht!, nem megyek oda!'.

Az időhatározószók a *wau(n)?* 'wann?, mikor?', *bis wau(n)?* 'bis wann?, meddig?', *sida wau(n)?* 'seit wann?, mióta?', *wi(a) laung?* 'wie lange?, mennyi ideig?', *wi(a) ouft?* 'wie oft?, milyen gyakran?' kérdésekre válaszolnak, vö. *(h)iatz/jeitz* 'jetzt, most', *hai(n)t* 'heute, ma', *geista(r)* 'gestern, tegnap', *moaring* 'morgen, holnap', *foageista(r)* 'vorgestern, tegnapelőtt', *i(i)wamoaring* 'übermorgen, holnapután', *frua* 'früh, korán', *bis iatz* 'bis jetzt, eddig', *ouft* 'oft, gyakran', *söln* 'selten, ritkán', *nocha(r)* 'nachher: dann, danach, azután', *olarit* 'manchmal, néha', *boidj* 'bald, nemsokára', *sö(l)mist* 'selbst: damals, annak idején', *nia* 'nie, soha', *sidadeim* 'seitdem, azóta'.

A módhatározószók a *wi(a)?* 'wie?, hogyan?' kérdésre válaszolnak, pl. *foost* 'fast, majdnem', *sou* 'so, úgy/így', *schtoa(r)k* 'stark: sehr, nagyon', *allaan(ich)* 'allein(ig), egyedül'. Ide tartoznak az ún. mértékhatározók, mint *gaunz* 'ganz, egész', *fui(l)* 'voll, tele'.

Az okhatározószók a *wo(a)rum?* 'warum?, miért?', *fa-r-wo(o)s?* 'für was: wofür, warum?, ua.', *za wo(o)s?* 'zu was: wozu, warum?, minek?', *weecha wo(o)s?* 'wegen was: weswegen, weshalb?', 'mi miatt?' kérdésekre válaszolnak a *drum/doarum* 'd(a)rum, azért, mert' stb. szavakkal.

Külön határozószók fejezik ki az igenlést és a tagadást, vö. *joo* 'ja, igen', *freüli* 'freilich, természetesen', *siicha* 'sicher, biztos/biztosan'. A tagadás kifejezésére szolgál a már említett *ned* 'nicht, nem' és a *niks* 'nichts, semmi', illetve a ragozható *khaa(n)* 'kein, egy ... se/semmilyen', melyek néha ugyanabban a mondatban kettős tagadásként szerepelnek: *dafau(n) how ii (niks) ned khea(r)t* 'davon habe ich (nichts) nicht gehört, erről (semmit) nem hallottam', *deis waas khaana* (oder: *kha meintsch*) *ned* 'das weiß keiner (oder: kein Mensch) nicht, ezt senki sem tudja'. Az irodalmi nyelvtől teljesen eltér, de néhány osztrák nyelvjárásban szintén előfordul, hogy a *ned* 'nicht, nem' felszólító mondatokban az állítmány elé kerül: *ned gee aini!* 'nicht geh einhin: geh nicht hinein!, ne menj be!'. (Az irodalmi nyelvben ez csak az ige főnévi igenévi alakjával lehetséges: 'nicht hineingehen!, kb. ne (tessék) bemenni!').

Számos szó korábbi ragozott alakja határozószóvá kövesült, pl. *iwahaps* 'überhaupt, egyáltalán', *undaweiks* 'unterwegs, útközben', *links* 'links, balra', *reechts* 'rechts, jobbra', *foatooks* 'vortags: in der Morgendämmerung, hajnalban', *suntooks* 'sonntags, vasárnaponként', *wearitooks* 'werktags: an Werktagen, hétköznaponként' stb. Másokat képzőkkel látnak el, mint *aa(n)zlwais* 'einzelweise: einzeln, egyenként', *auwea(r)ts* 'aufwärts, felfelé', *hii(n)zuas(ich)* 'hinzu(sig): hin, unterwegs dorthin, útban arrafelé', *hea(r)zuas(ich)* 'herzu(sig): her, unterwegs hierher, útban errefelé'. Néha összevonják a szószerkezeteket határozószóvá, pl. *zruk* 'zurück, vissza', *zamm* 'zusammen, együtt', *in di wainoochtn* 'in die [= den] Weihnachten: zu Weihnachten, karácsonykor', *unda da woucha* 'unter (: in) der Woche, a héten', *zaschtaund* 'zustande, készre/összszehozni', *zaweechn* 'zuwegen: zuwege, elintéz'.

A határozószók régi képzője (ófn. *a*, kfn. *e*) csak az igék participiumában, (határozói/melléknévi igenevében) maradt meg a cselekvés körülményeit meghatározó elemként: *di rous kheina schteerada-r-aa schloofa* 'die Rösser (: Pferde) können stehend auch schlafen, a lovak állva is tudnak aludni'. Ennek a képzésnek a maradványai máshol is előfordulnak, vö. *leedinga* 'ledig, vmitől mentes', pl. *mia dringa n wai(n) leedinga* 'wir trinken den Wein ledig (= pur), tisztán iszszuk a bort', *umkhea(r)da* 'umgekehrt, fordítva'.

A mondatban határozói használatban a melléknevek ragozatlanok: *ea(r)/(a)s/ sie is klaa(n)* 'er/es/sie ist klein, ő kicsi', *sei san klaa(n)* 'sie sind klein, ők kicsik', de határozószóként is fokozhatók, ugyanúgy, mint a melléknevek (*schleechta* 'schlechter, rosszabb(ul)', *beissa* 'besser, jobban' a középfokban), de felsőfokban egy viszonzszóval összekapcsolva (*am schleechtastn* 'am schlechtesten, legrosszabbul', *am beistan* 'am besten, legjobban', illetve *afs schleechtasti* 'aufs schlechteste, ua.', *afs beisti* 'aufs beste, ua.').

A határozatlanságot úgy fejezik ki, mint a névmásoknál (ld. ott): 'wann/wie/wo immer' *wau(n)/wia/wou da wüü(l)* 'wann/wie/wo da will' vagy a magyarból az *akár* szóval: *akaarwau(n)*, *akaarwia*, *akaarwou* 'akárwann, akármikor, akárwie, akárhogy, akárwo, akárhol', sőt *akaarwouhii(n)* 'akárwohin, akárhová', *akaarwouhea(r)* 'akárwoher, akárhonnan', *akaarwia waid* 'akárwieweit, akármilyen messze', *akaarwia laung* 'akárwie lang, akármilyen hosszú', *akaarwia füü(l)* 'akárwie viel, akármilyen sok' stb.

3.1.5. A számnév

Alakjukat tekintve nem önálló szófajok, lehetnek fő- és melléknevek, határozószók, igék sőt névmások is, csak a jelentésük miatt sorolhatók — szófajként — egy csoportba.

A tőszámnevek között különleges szerepet játszik az *aa(n)s* 'eins, egy', mivel ragozható, és jelzőként a határozatlan névelő feladatát is ellátja. Főnévként — tehát önállóan — használva megegyezik a névmásokkal:

	hn.	sn.	nn.
A.	<i>aana</i>	<i>aa(n)s</i>	<i>aani</i>
T.	<i>aa(n)</i>	<i>aa(n)s</i>	<i>aani</i>
R.	<i>aa(n)</i>	<i>aa(n)</i>	<i>aana</i>

Jelzőként és névelőként is:

	hn.	sn.	nn.
N.	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
A.	<i>an</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
D.	<i>an</i>	<i>an</i>	<i>ana (ara)</i>

A birtokos eset helyett ahogy szokásos: a) hn.–sn. *aa(n) sai(n)* 'einem ... sein', nn. *aana ... iara* 'einer ihr', illetve b) hn.–sn. *an ... sai(n)*, nn. *ana ... iara*.

A jelzői használatú alak lehet számnév is, de akkor hangsúlyos: *aa(n) mau(n)* 'ein Mann, egy férfi', *aa(n) haus* 'ein Haus, egy ház', *aa(n) dooschn* 'eine Tasche, egy táska'. Ragozása ennek ellenére a jelzői alakét követi. A 'zwei, kettő' (*zwa*), illetve 'drei, három' (*drai*), valamint a többi tőszámnév már nem különbözteti meg a nyelvtani nemeket. 4-től 19-ig a számneveknek két alakjuk van, egy jelzői (4 *fia(r)*, 5 *fimf*, 6 *seiks*, 7 *siim*, 8 *oocht*, 9 *nai(n)*, 10 *zai(n)*, 11 *eö(l)f*, 12 *zwöüf*, 13 *draizen*, 14 *fia(r)zen*, 15 *fuchzen/fufzen*, 16 *seihzen*, 17

sipzen, 18 *ochzen*, 19 *nai(n)zen*) és egy önálló, főnévi (*fiari*, *fimfi*, *seiksi*, *siimi*, *oochti*, *naini*, *zaini*, *eö(l)fi*, *zwöüfi*, *draizeni* stb.). Felsorolásoknál az utóbbit használják. A tízeseket a *-zich* képzővel képezik (20 *zwanzich*, 30 *draisich*, 40 *fia(r)zich*, 50 *fuchzich/fufzich*, 60 *seechzich*, 70 *sipzich*, 80 *oochzich*, 90 *nai(n)zich*). A tízesek közötti számokat, mint az irodalmi nyelvben *un(d)*-dal 'und, és' képezik: 25 *fimfunzwanzich*, 87 *siimun(d)oochzich* stb., az *ein-* és a *zwei-* (egy, kettő) összetételeinél az egyes és a tízes közé betoldódik egy *r*: 21 *aarazwanzich*, 22 *zwaarazwanzich*. A százásokat a *hunda(r)t* '100' szóval képezik, vö. *hunda(r)tzwanzich* '120', 542 *fimfhunda(r)tzwaarafia(r)zich* stb., az ezresek a *dausnd* 'ezer' szóval ugyanúgy, ez azt jelenti, hogy az ezresek és százások megjelölése, mint ez az egész német nyelvterület paraszti nyelvjárásai-ban általánossá vált, Gesztesen még nem érvényes, tehát *dausndnai(n)-hundertfia(r)undnai(n)zich* 1994-et mondanak és nem *Neunzehnhundertvierundneunzig*, azaz tizenkilencszáz-kilencvennégyet.

A sorszámnevek képzője a *-ti*: 1. *ea(r)schti*, 2. *zwaiti*, 3. *dritti*, 4. *fia(r)ti*, 5. *fimfti*, ... 15. *fufzenti/fuchzenti*, illetve a *-sti* a 20.-tól felfelé: 20. *zwanziksti*, 100. *hunda(r)tsti* és 1000. *dausndsti*, néha 1 000 000. *miliau(n)sti*. A 2. kifejezésére használják az *au(n)da* 'ander, másik' formát is, pl.: *da-r-aani sokt sou*, *dea(r)aundri sokt sou* 'der eine sagt es so, der andere sagt es so, az egyik így mondja, a másik úgy' vagy *am aundan dooch* 'am anderen Tag, a másik napon'.

A számhatározószókat a *z(a)*, illetve *zan-/zar-* hozzátételével képezik, pl. *zea(r)scht*, *zarearscht*, *zanea(r)scht* 'zuerst, először/elsőnek', *za zwait* 'zu zweit, ketten', *za dritt* 'zu dritt, hárman'. Ide tartoznak még az ilyen alakok, mint *-(a)ns* '-ens', vö. *ea(r)schtns* 'erstens, először', *zwaitns* 'zweitens, másodszer' stb.

A többszörözést a *-foch* '-fach, -szer/-szeres' segítségével képzik: *aa(n)foch* 'einfach, egyszer/es', *zwaafoch* 'zweifach, kétszer/es(en)', *draifoch* 'dreifach, háromszor/os(an)' stb. A 'zweifach, kétszer' helyett használható a *douppütj* 'doppelt, duplán' is.

A szorzó számneveket a *-moi* '-mal, -szor/-szer/-ször' képzővel alkotják: *aa(n)moi* 'einmal, egyszer', *zwaamoi* 'zweimal, kétszer', *dausndmoi* 'tausendmal, ezerszer'.

Az egy-egy típust (*je eins*, *je zwei*) az irodalmi nyelvtől eltérően, a számok megismétlésével (*fimf* ... *fimf* 'fünf ... fünf: je fünf'), esetenként egy *un(d)* 'és' (*fimf und fimf*) betoldásával képezik.

A rendszámneveket *-lai* '-féle' képzővel képezik: *aamalai* 'einerlei, egyféle', *zwaaralai* 'zweierlei, kétféle' stb.

A törtszámnevek korábbi összetételek, vö. *-tl* '-te(i)l, rész': *dritl* 'Drittel, harmad', *fia(r)tl* 'Viertel, negyed', *oochtl* 'Achtel, nyolcad' stb. A 'zwei, itt: kettő' helyett viszont *hoip* 'halb, fél', használatos *au(n)dathoips* 'anderthalb, másfél'.

Határozatlan számnevek a *füü(l)* 'viel, sok', *oili* 'alle, mind', *weinichi* 'wenige, kevés', *maunichi* 'manche, néhány'. Jelzői használatban a 'viel, sok'-hoz még egy *-ig* képző járul: *füülinga* 'vielige: viele'.

3.1.6. Prepozíciók

A prepozíciók a szó szerkezeteken belül, illetve a mondatban kapcsolják össze a szavakat a tér- és időbeli viszonyoknak, valamint az egymáshoz való módbeli és okozati viszonyoknak megfelelően. Az előtt a szó előtt állnak, amelyre vonatkoznak, jellegük szerint tárgy- vagy részes esettel. Kisebbség, mint az irodalmi nyelvben

a) Tárgyesettel:

dua(r)ch 'durch, keresztül, át': *dua(r)chs doa(r)f* 'durch das Dorf, entlang das Dorf, a falun keresztül'

fia(r), fa 'für, -ért, -nak/-nek': *fia(r)/fa di Naani* 'für die Nanni (: Anna), Annának'

geecha 'gegen, ellen': *geecha mii* 'gegen mich, ellenem'

um 'um, für, -ért': *um a graiza* 'um einen Kreuzer, egy krajcárért'

uni 'ohne, nélkül': *uni mai(n) fooda* 'ohne meinen Vater, apám nélkül'

b) Részes esettel:

aus 'aus, -ból/-ből': *aus n haus* 'aus dem Haus, a házból'

aussa 'außer, kívül': *aussa dia(r)* 'außer dir, kívüléd'

bai, ba 'bei, -nál/-nél': *bai/ba mia(r)* 'bei mir, nálam', *ba-r-uns* 'bei uns, nálunk', *pan dooch* 'beim Tag: bei Tag, nappal'

fa, fo 'von, aus, vor, -tól/-től, -ból/-ből': *fa-r-unsan haos* 'von/aus/vor unserem Haus' a házunktól, *fa Daitschlaund* 'von/aus Deutschland, Németországból'

mit 'mit, -val/-vel': *mit téin göüdj* 'mit dem (: jenem) Geld, ezzel a pénzzel', *mid-a-baitsch* 'mit der Peitsche, az ostorral'

nooch 'nach, után': *nooch da Waawi* 'nach der Bärbel, Bábí után'

sida, zida 'seit, óta': *sida/zida dein dooch* 'seit dem (: jenem) Tag, azóta a nap óta'

za 'zu, -hoz/-hez/-höz, -ba': *zan daunz* 'zum Tanz, a táncba/tánchoz', *za-r-unsu muada* 'zu unserer Mutter, az anyánkhoz'

c) Tárgy- és részes esettel állnak azok a prepozíciók, amelyek irányt, helyet vagy időviszonyokat fejeznek ki. A tárgyestet a 'wohin?', 'hová?', a részes esetet a 'wo?', 'hol?' kérdésre válaszol.

auf, af 'auf, -n, -on/-en/-ön, rá, rajta, mellett stb.': *a(u)f-s dooch* 'auf das Dach, a tetőn', *a(u)f da schoo(r) sai(n)* 'auf der Schar (: Reihe) sein, soron lenni', *deis khaunst am* (: auf den) *huad scheikka* 'das kannst du auf den Hut stecken, ezt nem tűzheted a kalapod mellé: damit kannst du dich

nicht rühmen, ezzel nem büszkélkedhetsz', *am moong* 'auf den/dem Magen, (megfeküdte) a gyomromat', *af-t-noocht* 'auf die Nacht: abends, este',

foa(r), *fa(r)* 'vor, elé, előtt': *foa-s haus* 'vor das Haus, a ház elé', *foa(r)n* 'vor dem Haus, a ház előtt',

i(i)wa(r) 'über, fölé, fölött': *i(i)wa-s haus* 'über das Haus, a ház fölé', *iiwa-n haus* 'über dem Haus, a ház fölött',

neewa(r) 'neben, mellé, mellett': *neewa-s haus* 'neben das Haus, a ház mellé', *neewa-n haus* 'neben dem Haus, a ház mellett', *neewa-r-uns* 'neben uns, mellettünk',

in 'in, -ba/-be, -ban/ben stb.': *in di schoa(r) khumma* 'in die Schar (: an die Reihe) kommen', *sorra kerülni*', *see geinga-r- in da schoa(r)* 'sie gehen in der Schar (: Reihe), sorban mennek', *in sin* 'im Sinn, (ebben az) értelem-ben', *in di hee khumma* 'in die Höhe kommen: sich erheben, a magasba, (fel)emelkedni', *in da luft* 'in der Luft, a levegőben: am Tageslicht, nap-pal',

hinda(r) 'hinter, mögé, mögött': *hinda-s haus* 'hinter das Haus, a ház mögé', *hinda-n haus* 'hinter dem Haus, a ház mögött',

unda(r) 'unter, alá, alatt': *unda di dia(r)* 'unter die Tür, az ajtó alá', *unda da dia(r)* 'unter der Tür, az ajtó alatt', *unda da woucha* 'unter (: in/während) der Woche, a héten',

zwscha 'zwischen, közé, között': *zwscha di feinstabree(d)l* 'zwischen die/den Fensterbretter(n), az ablakban', *zwscha-r-unsan fooda un da muada* 'zwischen unserem Vater und der Mutter, apánk és anyánk közt'.

Az utolsó csoportnál ki kell emelni, hogy itt az irányt és a helyet egy megfelelő határozószóval konkretizálják, ami az irodalmi nyelvben nem szokásos, illetve szükségtelen, vö. pl. *am bou(d)n aufi* 'auf den (Dach)Boden hinauf, a padlásra fel', *iiwa-s haus driiwa* (etwa *fliang*) 'über das Haus hinüber (fliegen), át a ház fölött' stb.

Többnyire kiegészítést igényel a *bis* szó: *bis in da frua* 'bis in der Früh: bis frühmorgens, reggelig', *bis za-r-uns* 'bis zu uns, hozzánk(ig)'. Helyneveknél a *nach* helyett az *auf* prepozíciót használják: *auf Waisnbua(r)ch* 'auf (: nach) (Stuhl)Weißenburg, Székesfehérvárra', néha szintén konkretizálva: *mia foa(r)n auf Beist oowi* 'wir fahren auf Pest (: Budapest) hinunter, lemegyünk Pestre', illetve *auf Graaz aufi* 'auf (: nach) Graz hinauf, fel Grácba'.

A *weecha* 'wegen, miatt' szót részes esettel használják: *weecha mia(r)* 'wegen mir, miattam', de maradványként megjelenik a birtokos eset is *main(a)t-*, *dain(a)t-*, *sain(a)t-*, *iarat-weeng* 'meinet-, deinet-, seinet-, ihretwegen'. Elszigetelt jelenség az *um* „visszaállítása” az *um goutas wüünj* 'um Gottes willen, az isten szerelmére' kifejezésben.

3.1.7. Kötőszók, indulatszók

Mint az összes német nyelvjárásban, Gesztesen is sokkal kevesebb kötőszót használnak, mint az irodalmi nyelvben. A leggyakoribbak: *un(d)* 'und, és', *un(d) net* 'und nicht, és nem', *poijdj ... poijdj* 'bald ... bald, majd ... majd', *(h)iatz ... (h)iatz (jeitz ... jeitz)* 'jetzt ... jetzt, most ... most', *aa* 'auch, is', *aa net* 'auch nicht, sem', *ned amoi* 'nicht einmal, ua.', *ned nua(r) ... owa ... aa* 'nicht nur ... aber (: sondern) auch, nemcsak, hanem is', *zea(r)scht/zarea(r)scht* 'zuerst, erstens, először', *nocha* 'nachher: nachdem, dann, azután', *oowa* '1. aber, de, 2. Oder, vagy', *nua(r)* 'nur, csak', *wau(n)* '1. Wann, amikor, 2. Wenn, ha', *op* 'ob, vajon', *wou* 'wo, ahol', *wouhii(n)* 'wohin, ahová', *wia* 'wie, ahogyan', *weö(l)* 'weil, mert', *sou* 'so, úgy', *sou laung* 'so lange, addig', *bis* 'amíg' *das* 'daß, hogy', *zwoa(r)* 'zwar, jóllehet', *zleitzt* 'zuletzt, végül' stb.

Némelyikükhöz az esz. 2. személyben igeragok is járulhatnak, vö. *wiast wüüst* 'wie du willst, ahogy akarod', *wau(n)st geest* 'wenn du gehst, ha mész', *woust woa(r)st* 'wo du warst, ahol voltál', *wea(r)st bist* 'wer du bist, aki vagy', *opst khumst* 'ob du kommst, jössz-e', *weöi(l)st sookst* 'weil du sagst, mert mondd'.

Az *n* 'denn, mert, mivel' csak nyomatékosítás céljából kapcsolódik a kérdő mondatokban a 2. személyű személyes névmáshoz: *wos schaust n?* 'was schaust du denn?, mit nézel?', *wos sooktz n?* 'was sagt ihr denn?, mit szóltok?'

Az indulatszók főként érzelmeket, indulatokat fejeznek ki, mint *o(u)* 'o, oh', *o wee* 'o weh', *husch-husch*, *plumps*, *pfui*, *pfui daifü* 'pfui Teufel', *juchee* 'juchei!' (igéje a *juchatzan*), vagy mondat értékű közlések (pl. állathívogatók), vö. *se-se* 'nimm! da hast es!, ne, nesze', *kschitz (aussi)!* 'sicc' (macska elijesztésére), *li-li!* (kacsahívogató), *wuri-wuri!* (libahívogató), *bi-bi!* (csirkéknek), *susu!* (kutyaszólitó), *ooha!* 'halt!' (igavonóknak), *tschaali (umi)!* 'links!, balra' (igavonóknak), *hois (uma)!* 'rechts!, jobbra' (igavonóknak), *gatsch-gatsch (aussi)!* (kacsák elijesztésére), *gutz-gutz!* (disznó-hívogató), *djia!* 'los!, gyia!' (lónak), *schtee umi!* 'rück dich!, odébb!' (igavonóknak az istállóban), *fua!* 'Fuß (hochheben)!, lábat' (a kovácsnál), *zruk(schtee)!* 'zurück(stehen)!, hátrább!' (igavonóknak), *bis schtüü!* 'bis (= sei) still!, csönd!' (ugató kutyának).

A töltelékszók körében a *hoidj* 'halt, kb. na ja' (pl. *hoidj joo* 'halt ja') mellett különösen kedvelt a magyarból a *hát* > *ha(a)d*, *ha(a)d ee* 'hát (: halt) eh: freilich, jawohl, persze, úgysis', továbbá a 'gelt, ugye, nemde', mint: *göö joo/naa* 'gelt ja/nein, ugye igen/nem', variációi alkalmasint ragozva is: *gö(l)ns* (tsz. 3. személyű magázás), *göötz* (tsz. 2. személy 'Ihr-ezés'). A magyarból származik egy nemleges kérdésre adott fokozottan igenlő válasz *de ned aam!* (*de nem ám*), például az alábbi kérdésre: *(du) geest (oowa) net hii(n)?* 'du gehst aber nicht hin?, de nem mész oda, ugye?', miközben a magyar kifejezésből csak a *nem* szót „németesítik”.

3.1.8. Igék

Az igék jelentéstartalma időviszonyokban fejeződik ki (jelen, múlt, jövő), két számban (egyes és többes szám) ezeken belül 3-3 személyben, vö. *khum(m)a* 'kommen, jönni', ji.: esz. 1. sz. *i khum* 'ich komme, én jövök', 2. sz. *du(u) khumst* 'du kommst, te jössz', 3. sz. *es/si(i)/(e)s khumt* 'er/sie/es kommt, ő jön', tsz.: 1. sz., *mia/ma khumma* 'wir kommen', mi jövünk, 2. sz. *eis khumts* 'ihr kommt, ti jöttök', 3. sz. *sei/si/dei khumma* 'sie kommen, ők jönnek'. A jelen idő körülírható a *daan* 'tun, tenni' segédigével vö. *i dua leeisn, du(u) duast leeisn, ea duat leeisn, mia daan leeisn, eeis diats leeisn, sei daan leeisn* 'ich tu lesen, kb. én teszek olvasni' stb. A múlt időt és a jövő időt az ige participiumával (múlt idejű melléknévi igenév) és a *hau(b)m* 'haben', illetve *sai(n)* 'sein' segédigék jelen idejű ragozott alakjaival fejezik ki (*i hop ksokt* 'ich habe gesagt, mondtam', illetve *i bin khumma* 'ich bin gekommen, jöttem'). A jövő időt az ige főnévi igenevével és a *wea(r)n* 'werden' segédige jelen idejű ragozott alakjaival fejezik ki: (*i wea(r) soong* 'ich werde sagen', mondani fogok (vmit), *i wea(r) khumma* 'ich werde kommen, jönni fogok').

Régmúlt is képezhető, ha a múlt időt a segédigék participiumával *khot* 'gehabt', illetve *gweist* 'gewest: gewesen' egészítjük ki: *i hop gsookt khot* 'ich habe gesagt gehabt: ich hatte gesagt', illetve *i bin (aun)khumma gweist* 'ich bin (an)gekommen gewesen: ich war (an)gekommen'.

Az irodalmi nyelvben szokásos egyszerű múlt idő használata (*ich sagte, ich kam*) kizárólag a *sai(n)* 'sein' segédigére korlátozódik: *i woa(r)* 'ich war', *du(u) woa(r)st* 'du warst', *ea/si/(e)s woa(r)* 'er/sie/es war', ill. *mia(r) woa(r)n* 'wir waren', *eis woa(r)ts* 'ihr wart', *sei/si/dei woa(r)n* 'sie waren, voltak'. De itt is gyakrabban hallható az összetett forma (*i bin kweist* 'ich bin gewesen').

A német grammatikában megkülönböztetik még az ún. befejezett jövőt, ez azonban tulajdonképpen nem igeidő, hanem arra utal, hogy a megállapítás idejére a cselekvés már bekövetkezett, illetve feltételezhetően bekövetkezett, pl. *ea wea(r)t scho haamkhumma sai(n)* 'er wird schon heimgekommen sein, d.h. vermutlich ist er schon daheim, valószínűleg már itthon van', *si weat s hoidj ksokt hau(b)m* 'sie wird es halt gesagt haben: sie hat es wahrscheinlich gesagt, valószínűleg mondta'.

Az egyszerű jelen — mint az irodalmi nyelvben is — jövő idejűséget is kifejezhet (*moaring khumt a haam* 'morgen kommt er heim, holnap hazajön'), ugyanígy — különösen intenzív elbeszélésnél — múlt idejűséget is (*i khum zrukk, schau aini ban feinsta: kha meintsch dahaam!* 'ich komme zurück, schau hinein beim Fenster: kein Mensch daheim!, visszajövök, benézek az ablakon, senki sincs otthon!').

Az ilyen cselekvő alakok mellett az ige lehet szenvedő is, vö. *da bua haud-i aundan* 'der Bub haut die anderen, a fiú veri a többieket' (cselekvő), de *da bua*

wea(r)t khaut fa di aundan 'der Bub wird gehaut (: gehauen) von den anderen, a fiút verik a többiek' (szenvedő), azaz a szenvedő forma a jelentést hordozó ige participiumának és a *wea(r)n* 'werden', segédige megfelelően ragozott alakjainak kapcsolatából képezhető. Ha a *sai(n)* 'sein' alakjait használjuk a *wea(r)n* helyett segédigeként, akkor a szenvedő kifejezések állapotot jelölnek, pl. *deis is schtoa(r)k schai(n) fazöüj kweist* 'das ist stark (: sehr) schön (v)erzählt gewesen, szószerint: ez nagyon szépen lett elmesélve', *des gwaund woa fia-r-iam gmoocht* 'das Gewand (= Anzug) war für ihn gemacht, szószerint: az öltöny neki lett csinálva'. Ahogy ezek a példák is mutatják, a szenvedő alak is lehet múlt vagy jövő idejű: *ea we(r)t fahaut wea(r)n* 'er wird verhaut werden', el fogják verni.

Miként az irodalmi nyelvben, a nyelvjárásban is három igemód van, a kijelentő mód (pl. *du geest weik* 'du gehst weg, elmész'), a (feltételes mód) kötőmód (*wau(n)sta weikgaangast* 'wenn du weckgingest, ha elmennél' vagy *wau(n)sta weikgee daadast* 'wenn du weggehen tätest: würdest, ua.')

és a felszólító mód (*gee weik!* 'geh weg!, menj el!', *blaiptz doo!* 'bleibt ihr da!, maradjatok itt!'). A kötőmód összetett képzésénél a *daan* 'tun' mellett a *suinj* 'sollen' megfelelő formái is alkalmazhatók, de a *wea(r)n* 'werden', segédige nem, mert a *wuarad* 'würde' jelentése a nyelvjárásban 'werden würde' jelentésnek felel meg, vö. *wau(n) a kraung wuarad, miasad a dahaam blai(b)m* 'wenn er krank werden würde, müßte er daheim bleiben, ha megbetegedne, otthon kellene maradnia'.

A kötőmód leggyakoribb képzője az *-ad* (ld. fent), amely az ún. gyenge igék-nél a jelen idő tövéhez, az ún. erős igéknél a jelen idő tövéhez, de néhány esetben az egykori múlt idejű tőhöz kapcsolódik, pl. *soochad* 'sagte (*soong* 'sagen'), *froochad* 'fragte' (*froong* 'fragen'), illetve *gaawad* 'gäbe' (*gei(b)m* 'geben'). Néhány erős igénél mindkét képzési mód lehetséges: *blaiwad* és *bli(a)wad* 'bliebe, egészen ritkán *-ad* nélkül is, vö. *i waa(r)* 'ich wäre' (*i waarad* mellett), *i het* 'ich hätte'. Ezzel a két utóbbi segédigével képezik a kötőmód múlt idejét: *i waa gea(r)n dua(r)t gweist* 'ich wäre gern dort gewesen, szívesen ott lettem volna', *i het iara sou wos net gsookt* 'ich hätte ihr so (et)was nicht gesagt, ilyesmit nem mondtam volna neki'.

A kötőmód korábbi jelen idejű formái rendkívül ritkák, gyakorlatilag csak kifejezésekben fordulnak elő, mint *grias goud!* 'grüß Gott!, adjon Isten!', *fagöütz goud!* 'vergelt's Gott!, Isten fizesse meg!', *fiad goud* 'behüte Gott!, Isten áldjon!', *goud sai daunk!* 'Gott sei Dank!, hála istennek', *huis da daifü/gugu!* 'hol's der Teufel/Kuckuck!, vigye el az ördög!' stb. Sajátságos a *gemma!* 'gehen wir!, gyerünk!', kifejezés, amit valószínűleg a 'gehe man!' alakból a többes számra is kiterjesztettek, mert egyébként a többes szám 1. sz. megfelelője a *geinga* 'gehen [wir], menjünk'.

Az ún. erős erős igék múlt idejű participiumát a *ge-* előtaggal vagy anélkül, az *-en* szótag (megfelelő variációinak *n*, *-m*, *-a*, *-ng*) hozzákapsolásával képezik, míg a gyenge igéknél a *-d/-t* hozzákapsolásával (*blii(b)m* 'geblieben', *kwuntschn* 'gewunschen: gewünscht', *grifa* 'gegriffen', *gschloong* 'geschlagen', ezzel szemben: *gschaud* 'geschaut' stb.).

Az erős igéket többelseji magánhangzóik alapján hat ún. ablautosztályba sorolhatjuk, emelett van még egy hetedik csoport is:

	jelen idő	participium (melléknévi igenév)
1.	<i>ai</i> <i>grai(a)</i> <i>schrai(b)m</i>	<i>i(i)</i> <i>grifa</i> 'greifen' <i>gschrii(b)m</i> 'schreiben'
2.	<i>i(a)</i> <i>ia(r)</i> <i>fliang</i> <i>(g)fria(r)n</i>	<i>ou</i> <i>oa(r)</i> <i>gfloung</i> 'fliegen' <i>gfroa(r)n</i> 'frieren'
3.	<i>i(i)n</i> , <i>i(i)m</i> <i>ea(r)</i> <i>ö(ü)l</i> <i>bindn</i> <i>schtea(r)m</i> <i>höüfa</i>	<i>un</i> , <i>um</i> <i>oa(r)</i> <i>ui(l)</i> <i>bundn</i> 'binden' <i>gschtoa(r)m</i> 'sterben' <i>khuüfa</i> 'helfen'
4.	<i>ei</i> <i>breicha</i> <i>neima</i>	<i>ou</i> , <i>au</i> <i>broucha</i> 'brechen' <i>gnjauma</i> 'nehmen'
5.	<i>ee</i> <i>eei</i> <i>i(i)</i> <i>gscheeng</i> <i>eeisn</i> <i>siitzn</i>	<i>ee</i> <i>eei</i> <i>ei</i> <i>gscheeng</i> 'geschehen' <i>geeisn</i> 'essen' <i>gseisn</i> 'sitzen'
6.	<i>o(o)</i> <i>oa(r)</i> <i>oi(l)</i> <i>bocha</i> <i>wooschn</i> <i>foa(r)n</i> <i>moinj</i>	<i>o(o)</i> <i>oa(r)</i> <i>oi(l)</i> <i>bocha</i> 'backen' <i>gwooschn</i> 'waschen' <i>kfoa(r)n</i> 'fahren' <i>gmoinj</i> 'mahlen'
7.	<i>aa</i> <i>aa</i>	<i>aa</i> <i>ou</i>

<i>ee</i>	<i>au</i>
<i>haasn</i>	<i>khaasn</i> 'heißer'
<i>laafa</i>	<i>gloufa</i> 'laufen'
<i>gee</i>	<i>gaunga</i> 'gehen'
<i>schtee</i>	<i>gschtaundn</i> 'stehen'

A hetedik osztályból néhány ige átkerült a 6. osztályba (*foinj* 'fallen, esik', *hoitn* 'halten, tart', *schloofa* 'schlafen, alszik', *bloosn* 'blasen, fújni' stb.), az 5. osztályba tartozik most a *schteesn* 'stoßen, lök'.

Számos, egykor erős ige a nyelvjárásban gyengévé vált, vagy ingadozik a két típus között. Ma a gyengékhez tartoznak: 1. *schaina* 'scheinen, süt', *schnai(b)m* 'schneien, havazik', 2. *niastn* 'niesen, tüsszög', 3. *feechtn* 'fechten: betteln, koldul', *fleechn* 'flechten, fon', *schea(r)n* 'scharren, kapar', *schötn* 'schelten, korhol', 4. *dreischm* 'dreschen (mit dem Flegel), csépel (cséphadaróval)', *leischn* 'löschen, olt', 5. *biweing* 'bewegen, mozgat', *weei(b)m* 'weben, sző', *bitn* 'bitten, kér', *geea(r)n* 'gären, ejed', *pfleing* 'pflegen, ápol' (ide került a *kweist* 'gewesen, volt' is), 6. *loona* 'laden, rakodik', *aunschofa* 'anschaffen: befehlen, parancsol), *ainschpauna* 'einspannen, befog', *schaana* 'scheiden, elválaszt', *(aus)schwaafa* '(edényt) ausschweifen: spülen, öblít', *haun* 'hauen, kapál', *riafa* 'rufen, hív' (a kártyjátéknál: *ruafa*), *faunga* 'fangen, fog', *heinga* 'hängen, hängen, lóg'. Még ingadozik a *mööcha* 'melken, fej', jóllehet az erős alakot *gmuicha* 'gemolken' ritkábban hallani, mint a gyengét *gmööcht* 'gemelkt'.

A főnévi igenév tulajdonképpen az ige tövéből képzett főnév, és így is használják: a *zu* prepozícióval szükséges a határozott névelő alkalmazása is, pl. *zan schloofa* 'zum Schlafen: zu schlafen, aludni', ebben az értelemben *fan schloofa* 'vom Schlafen' is állhat. A két participium csak viszonylagos értelemben fejez ki időbeliséget amennyiben az I. participium jelentésének meg kell egyeznie a mondatban a ragozott ige idejével, tehát egyidejű (*di droochadi khua is/woa doo*, ill. *wead do sai(n)* 'die tragende [= trüchtige] Kuh ist/war da', ill. 'wird da sein, a vemhes tehén itt van/volt'), mialatt a II. participium a ragozott igehez képest előidejű, tehát korábbi cselekvést fejez ki (*da faschwundani schotz is/woa unsichpoa*, ill. *wead unsichpoa blai(b)m* 'der verschwundene Schatz ist/war, ill. wird unsichtbar bleiben, az eltűnt kincs láthatatlan maradt/marad'). A participiumból képzett határozószókról ld. fent.

Külön kell említenünk még néhány igitípust. Az ún. „Rückumlaut”-os igék (*brennen* — *brannte* — *gebrannt* típus) alapvetően gyengévé váltak: *deinga* — *deinkt* 'denken — gedenkt: gedacht, gondol — gondolt', *breina* — *breint* 'brennen — gebrennt: gebrannt, ég — égett', *neina* — *gnjeint* 'nennen — genennt: genannt, nevez — nevezett', *kheina* — *kheint* 'kennen — gekennt: gekannt, ismer — ismert', *reina* — *greint* 'rennen — gerennt: gerannt, rohan — rohant', *faweintn* — *faweint* 'verwenden — verwandt/verwendet, használ — használt'.

Az utolsó szó mutatja, hogy a II. participium régi alakja néhány esetben — más jelentéssel — tovább él, pl. *fawaunt* 'verwandt, rokon', *bekhaunt* 'bekannt, ismert'. Az ehhez a típushoz tartozó *bringa* 'bringen, hozni' ige II. participiuma még mindig *broocht* 'gebraucht', sőt (főként viccesen) *brunga* 'gebrungen' is (3. osztály, pl. ha gyerekeket kérdeznek: *wos hot as kriskhindl brunga?* 'was hat das Christkindl gebrungen?', mit hozott a Jézuska?).

Néhány régebbi ige jelen idejű alakja a régi múlt idő típus szerint képződik. Nyelvjárásunkban a következők tartoznak ide:

wisn 'wissen, tud' — 1., 3. sz. esz. jelen idő (= ji.) *waas* 'weiß', 2. sz. esz. ji. *waast* 'weißt', 1., 3. sz. tsz. *wisn* 'wissen', 2. sz. tsz. *wists* 'wißt'. Kötőmódban 1., 3. sz. esz. *wissat* 'wüßte', 2. *wissast* 'wüßtest', 1., 3. sz. tsz. *wissatn* 'wüßten', 2. sz. tsz. *wissats* 'wüßtet', II. part. *gwist* 'gewußt'.

kheina 'können, tud/képes' — 1., 3. sz. esz. ji. *khau(n)* 'kann', 2. sz. *khau(n)st* 'kannst', 1., 3. sz. tsz. *kheina* 'können', 2. sz. *kheints* 'könnte'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *khundat* 'könnte', 2. sz. *khundast* 'könntest', II. part. *kheina* 'können'.

dea(r)fa 'dürfen, szabad' — 1., 3. sz. esz. ji. *dea(r)f* 'darf', 2. sz. *dea(r)fst* 'darfst', 1., 3. sz. tsz. *dea(r)fa* 'dürfen', 2. sz. *dea(r)fts* 'dürft'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *deafat* 'dürfte', 2. sz. *dea(r)f(a)st* 'dürftest', 1., 3. sz. tsz. *dea(r)fatn* 'dürfen', 2. sz. *dea(r)fats* 'dürfet', II. part. *deafa* 'dürfen'.

suin 'sollen, kell' — 1., 3. sz. esz. ji. *sui* 'soll', 2. *suist* 'sollst', 1., 3. sz. tsz. *suinj* 'sollen', *suits* 'sollt'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *söülat* 'sollte', 2. sz. *söülast* 'solltest', 1., 3. sz. tsz. *söülatn* 'sollten', 2. sz. *söülasts* 'solltet', II. part. *suinj* 'sollen'.

meeng 'mögen, szeret/kedvel' — 1., 3. sz. esz. ji. *mooch* 'mag', *mookst* 'magst', 1., 3. sz. *meeng* 'mögen', 2. sz. *meechts* 'mögt'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *meechtat* 'möchte', 2. sz. *meechtast* 'möchttest', 1., 3. sz. tsz. *meechtatn* 'möchten', 2. sz. *meechtats* 'möchtet', II. part. nem szokásos.

miasn 'müssen, kell' — 1., 3. sz. esz. ji. *muas* 'muß', 2. sz. *muast* 'mußt', 1., 3. sz. tsz. *miasn* 'müssen', *miasts* 'müßt'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *miasat* 'müßte', 2. sz. *miasast* 'müßtest', 1., 3. sz. tsz. *miasatn* 'müßten', 2. sz. *miasats* 'müßtet', II. part. *miasn* 'müssen'.

Ehhez a csoporthoz csatlakozott a *wöünj* 'wollen, akar' is — 1., 3. sz. esz. ji. *wüü* 'will', 2. sz. *wüüst* 'willst', 1., 3. sz. tsz. *wöünj* 'wollen', 2. *wöüts* 'wollt'. Kötőmód: 1., 3. sz. esz. *wöülat* 'wollte', 2. sz. *wöülast* 'wolltest', 1., 3. sz. tsz. *wöülatn* 'wollten', 2. sz. *wöülasts* 'wolltet', II. part. *wöünj* 'wollen'.

A csoport két tagja már gyenge: *daung(a)* 'taugen, alkalmas/használható', ill. *(fa)guma* '(ver)gönnen, sajnálni vkitől vmit'.

Végül megemlítünk néhány régi igét, melyek mai napig is őrzik különállásukat: *sai(n)* 'sein', *hau(b)m* 'haben', *daan* 'tun', *gee* 'gehen' und *schtee* 'stehen':

sai(n) 'sein' — ji. esz. 1. sz. *bin* 'bin', 2. sz. *bis* 'bist', 3. sz. *is* 'ist', tsz. 1., 3. sz. *san* 'sind', 2. sz. *saits* 'seid'. Kötőmód: esz. 3. sz. *sai* 'sei', tsz. 2. sz. *saits* 'seid' (felszólító mód is!), múlt i. esz. 1., 3. sz. *woa* 'war', 2. sz. *woa(r)st* 'warst', 1., 3. sz. tsz. *woa(r)n* 'waren', 2. sz. *woa(r)ts* 'wart'. Kötőmód (múlt i.): 1., 3. sz. esz. *waa* 'wäre', 2. sz. *waast* 'wärest', 1., 3. sz. tsz. *waan* 'wären', 2. sz. *waats* 'wäret' (nyújtott formák is gyakoriak: *waarad*, *waarast*, illetve *waaratn*, *waarats*), II. part. *gweist* 'gewest: gewesen'. Megvan még egy régi felszólító módú alak is: *bis!* 'sei!', de csak formálisan, vö. *bis schtüü(lla)!* 'bis (: sei) still(er)!', *bis ruich!* 'bis (= sei) ruhig!'

hau(b)m 'haben' — ji. esz. 1. sz. *hop* 'habe', 2. sz. *ho(o)st* 'hast', 3. sz. *hod* 'hat', tsz. 1., 3. sz. *hau(b)m* 'haben', 2. sz. *ho(p)ts* 'habt'. Kötőmód: esz. 1., 3. sz. *het*, 2. sz. *hest*, tsz. 1., 3. sz. *hetatn*, 2. sz. *hetats*, II. part. *khod* 'gehabt'.

daa(n) 'tun' — ji. esz. 1. sz. *dua* 'tue', 2. sz. *duast* 'tust', 3. sz. *duad* 'tut', tsz. 1., 3. sz. *daa(n)* 'tun', 2. sz. *diats* 'tut'. Kötőmód esz. 1., 3. sz. *daad(ad)* 'täte', 2. sz. *daast* (vagy *daadast*) 'tätest', tsz. 1., 3. sz. *daadatn* 'täten', 2. sz. *daadats* 'tätet', II. part. *dau(n)* 'getan'.

gee 'gehen' — ji. esz. 1. sz. *gee* 'gehe', 2. sz. *geest* 'gehst', 3. sz. *geed* 'geht', tsz. 1., 3. sz. *geinga* 'gehen', 2. sz. *geets* 'geht'. Kötőmód: esz. 1., 3. sz. *gaangad* 'gingen', 2. sz. *gaangast* 'gingest', tsz. 1., 3. sz. *gaangatn* 'gingen', 2. sz. *gaangats* 'ginget', II. part. *gaunga* 'gegangen'.

schtee 'stehen' — ji. esz. 1. sz. *schtee* 'stehe', 2. sz. *schteest* 'steht', 3. sz. *schteed* 'steht', tsz. 1., 3. sz. *schteinga* 'stehen', 2. sz. *schteets* 'steht'. Kötőmód esz. 1., 3. sz. *schaangad* 'stünde', 2. sz. *staangast* 'stündest', tsz. 1., 3. sz. *schaangatn* 'stünden', 2. sz. *schaangats* 'stündet', II. part. *gschtauntn* 'gestanden'.

A cselekvés szükségességének a kifejezésére szívesen használják a *khea(r)n* 'gehören, tartozik vkihez/vmihez' ige és a jelentést hordozó ige II. participiumából alakított szó szerkezetet, ilyenkor a *khea(r)n* a kötőmód esz. 3. személyben áll, vö. *as traad khearad aingfia(r)t* 'das Getreide (= Korn: Roggen) gehörte eingeführt (d.h. werden): es sollte/müßte vom Feld in die Scheuer gefahren werden, be kellene hozni (a gabonát a földről) a pajtába'.

3.2. Mondattan

A mondattannál elegendő utalni néhány olyan jelenségre, amelyben nyelvjárásunk különbözik az irodalmi nyelvtől. Ezek egyébként jellemzőek a bajorsztrák nyelvjárásokra, sőt, sok tekintetben a német nyelvterület más részeire is⁹.

⁹ Egy szomszédos német nyelvjárás (Alsógalla/Untergalla) mondattanának leírását ld. SCHLEGEL 1935.

Mindenekelőtt a szórendről kell beszélni, amely kerüli az ún. mondatkeretet, és igyekszik a mondaton belül a mondatrészek közvetlen kapcsolatát megőrizni. „So habe ich sagen wollen”, azaz ’úgy akartam mondani’ a következőképpen hangzik: *b i wöünj soong* ’so habe ich wollen sagen’, „ich bin angekommen in Pest” ’megérkeztem Pestre’: *i bin au(n)khumma auf Beist* ’ich bin angekommen auf Pest (= Budapest)’, „heuer hat man nicht angärteln (= den Garten anlegen) können” ’idén nem lehetett beültetni a kertet’: *haia hod ma neit kheina au(n)gaatl*n ’heuer hat man nicht können angärteln’ stb. Sőt bővített formákban is: *zwa dausnd het i miasn auszoin fia s hultz* ’zwei tausend [Gulden] hätte ich müssen auszahlen für das Holz, kétezer (forintot) kellett volna kifizetnem a fáért’.

Többnyire ez az oka a ’daß’ és ’weil’ kötőszók utáni egyenes szórendnek az alárendelő mellékmondatokban, bár itt a ragozott ige állhat az utolsó helyen is, vö. ...*weöi(l) i woa ned dahaam* ’weil ich nicht daheim war, mert nem voltam otthon’, *da schuümaasta hod ma gsookt, tas i bin an eesl* ’der Schulmeister hat mir gesagt, daß ich bin ein Esel, a tanító mondta, hogy számár vagyok’ mellett ...*tas i an eesl bin* ’daß ich ein Esel bin, ua.’ stb.

A ragozott ige nemcsak a kérdő és felszólító mondatokban (illetve néhány mellékmondattípusban) — mint általában a régi nyelvben — áll a mondat elején, hanem a kijelentő mondatokban is: *is(ch) scho zaid!* ’ist schon Zeit!’ az ’es ist schon (höchste) Zeit!’, legfőbb ideje!’ jelentésben.

Különben előszeretettel teszik a mondat élére a legfontosabb jelentésű szót, függetlenül a kijelentés módjától: *a seöi(l) brings!* ’ein Seil bringt ihr!, egy kötelet hozzatok!’ a ’bringt ihr ein Seil!’ helyett, *gsookt hod a niks, nua gschaud* ’gesagt hat er nichts, nur geschaut, nem mondott semmit, csak nézett’ az ’er hat nichts gesagt’ helyett stb. Ezáltal a mondat szerkezet összébbszorul, pl. *deis is fia di Miadi woos gmoocht woa* ’das [nämlich: Gewand] ist für die Mädi [= Maria] was gemacht war, ez a [ruha] Marié, amit csináltak’ ahelyett, hogy ’das ist das, was für die Mädi gemacht war, ez az, amit a Marinak csináltak’.

Különösen a gyors beszédben sok a kihagyásos mondat: *niks soong und net khumma, douch dua(r)t gweeist!* ’nichts sagen und nicht (ge)kommen, doch (trotzdem) dort gewesen!, semmit sem mondtak, nem jöttek, mégis ott voltak’ vagy *hopts nau ned oilas aussa?* ’habt ihr noch nicht alles ausher (= heraus) [d.h. gefunden]?, még nem találtatok ki mindent?’.

A *net* ’nicht’ előrehozásáról ld. a tagadásnál.

4. A szókincs

Mint az összes német nyelvjárásban, a szókincs¹⁰ Gesztesen is több rétegből tevődik össze, amelyek egyike több, másika kevesebb elemet tartalmaz. Az alap-

¹⁰ Ebben a fejezetben nem tárgyaltuk külön a szóképzést, mert az egyes típusok és a szóösszetételek a példákban láthatók. Összefoglalásokat találunk (a Budai-hegyvidékről) FOLLÁTH 1941, (a

szókincs nagyrésze ö s s z n é m e t , általában a helyi nyelvjárás hangtani sajátosságaihoz igazítva, mint *muada* 'Mutter, anya', *fooda* 'Vater, apa', *suu(n)* 'Sohn, fia vkinek', *douchta* 'Tochter, lánya vkinek' stb. Lényegesen szorosabban behatárolt, de még mindig számos elemet tartalmazó réteget alkotnak azok a szavak, amelyek csak a f e l n é m e t b e n , azaz a bajor-osztrák és a sváb-alemán nyelvjárásokban ismertek, pl. *fea(r)n* 'Föhre: Kiefer, erdei fenyő', *haaksn* 'Haxe(n): Fuß, Bein, láb', *hoofna* 'Hafner: Töpfer, fazekas', *laicht* 'Leich: Begräbnis, temetés', *rous* 'Roß: Pferd, ló', *gaas* 'Geiß: Ziege, kecske', *saumsdooch* 'Samstag, szombat' stb.

Nagyon jelentős az a szókincsrétég amely a felnémeten belül csak a b a j o r - o s z t r á k r a jellemző, mint a „fordított” határozószók *-her* és *-hin* (*aussa* 'ausher: heraus, ki', *aussi* 'aushin: hinaus, ua.' stb.), *baischl* 'Beuschel: Lunge (bei Tieren), tüdő', *geid* 'Göd: Pate, keresztapa', *gou(d)l* 'Gotel: Patin, keresztanya', *khii(d)l* 'Rock, Schoß, szoknya', *oa(r)waaschl* 'Ohrwaschel: Ohr, fül', *schlach* 'schiech: häßlich, csúnya', *doupf* 'Topfen: Quark, túró'.

A következő réteget az eddigieken belül az ún. k e l e t i - b a j o r , azaz o s z t r á k szavak alkotják, melyek csak ritkán található meg Bajorország keleti részein túl, mint pl. a *boradais* 'Paradeis(er): Tomate, paradicsom'. Sok olyan szó tartozik ide, amely a régi Monarchián belül más, nem német nyelvekbe vagy nyelvjárásokba is bekerült, mint az *ogroosl* 'Agrasel: Stachelbeere' (vö. m. *egres*, mindkét nyelvbe a latin *agrestá*-ból), *riibiisl* 'Ribisel: Johannisbeere' (vö. m. *ribizli*, *ribiszke*), *fisuinj* 'Fisole: grüne Bohne, zöldbab', *marüinj* 'Marille: Aprikose, sárgabarack', *kharfiol* 'Karfiol: Blumenkohl' (m. *karfiol*), *khoulraabi* 'Kohlrabi (m. *kalarábé* vagy *karalábé*), *guguruts* 'Kukuruz: Mais' (m. *kukorica*) stb.¹¹

E mellett és ez alatt az osztrák szóanyag mellett létezik egy tipikusan m a g y a r o r s z á g i n é m e t szóállomány, amely nemcsak a bajor-osztrák nyelvjárásokban, hanem a legtöbb magyarországi középnyémet és sváb nyelvjárásban is megvan. Ezek részben német szavak, amelyek a telepítéssel függnek össze (*Scheuer* 'Scheune, csűr/pajta', *Hofstelle* 'házikert/háztáji', *vordere* und *hintere Stube* 'első/tisztaszoba, lakószoba', *Kastell* 'Herrenhaus, Herrschaftshaus, kastély'), köztük számos idegen szó (fiatalabbak is), amelyek a zárt német nyelvterületen már nem használatosak, mint a *khuntrookt* 'Kontrakt: Vertrag, szerződés', *assegraziau(n)* 'Assekuration: Versicherung, biztosítás', *assegria(r)n* 'assekurieren: versichern, biztosítani', *(di) elektrischi* 'Elektrische: Straßenbahn, villamos', néha speciális jelentéssel, mint *maleea(r)* 'Malheur: Sorge, gond', *apadeekn* '1. Apotheke, patika, 2. Medikament, gyógyszer', *boust* '1. Post, pos-

szomszédos Vértesboglárról) TAFFERNER 1941 és (az egész nyelvjárásszigetről a vokalizmus leírásánál) HUTTERER 1963: 231–92.

¹¹ A magyarországi német nyelvjárások közös vonásairól ld. HUTTERER 1985/1993.

ta, 2. Nachricht, hír', *kleerikus* 'Klerikus: Taugenichts, Pfuscher, schlechter Fachmann, semmirekellő, fuser (tsz. *kleerikusn*)'. A magyarból származó jövevényszavak nagy része szintén közös a hazai német nyelvjárásokban, ezeket természetesen a helyi nyelvjárásokra jellemző hangtani változásokkal vették át. Minden szakcsoportban vannak ilyenek, pl. a mezőgazdaságban, illetve állattenyésztésben, mint a *bed(e)reinzn* 'Petrenze: szálas takarmányból két rúdon vagy vasvillán vihető kisebb csomó, a szénakazal alapja; petrence', *buusta* 'Pušta' (m. *puszta*): Einödthof, Einschicht, tanya', *salaasch* 'Sallasch (m. szállás): Auslauf in der Mäststeige (Stall) der Schweine, disznóól kifutója', *tschikkal* 'Tschickerl' (m. *csikó*) a *füü* 'Füllen: Fohlen, ua.' mellett, *wikka* 'Wicker' (m. *bika*) a német *schtia(r)* 'Stier' mellett csak a fiatal, még nem igába fogott ökröt jelenti, *bearesch* 'Knecht bei der Herrschaft, uradalmi cseléd' (m. *béres*), *gogaasch* 'Hahn' (m. *kakas*) a *hau(n)* 'Hahn, ua.' mellett, a konyha és a ruházkodás területén, pl. *darhonja* (m. *tarhonya*), nálunk megvan a német *raiwl* 'Reibel' neve is, *laangosch* (m. *lángos*), a régebbi nyelvjárásokban megvan a német *faiafleikka* 'Feuerflecken' neve is, *golaatsch* (szláv-m. *kalács*) 'Kuchen', *pogaatsche(r)l* 'Pogatscherl, pogácsa' (a bécsi nyelvjárásban is), *palatschinkn* 'Palatschinke, palacsinta' (Ausztriában is), *(di) maalibroosi(n)* 'Polenta, puliszka, málé' (m. *máliprószi*), *gulaasch* 'Gulasch(suppe)' (m. *gulyás*), *paprigaasch* 'Paprikahuhn oder -lamm, csirke- vagy bányapaprikás' (m. *paprikás*), *letschoo* (m. *lecsó*), ismert a *letschoosupm* 'Letschosuppe, lecsóleves' is, *pergelt* (m. *pörkölt*), *leikwaa(r)* (m. *lekvár*), továbbá *geebene(k)* 'Kepeneg: Umwurf, Mantel' (m. *köponyeg*), *tschischma* 'Tschischme: Reitstiefel' (m. *csizma*), *tschutra* 'Tschutter: Feldflasche aus Holz, kulacs' (m. *csutora*), *bagauntschn* 'Bakanzsche: Schnürstiefel' (m. *bakancs*), *gaatjahousn* 'Gadihose: lange, unten weite Leinwandhose der alten Tracht, hosszú bőszárú vászonnadrág, régi népviselet' (m. *gatyá*), *wuunda* (*buunda* is) (m. *bunda*).

Ezenkívül még számos példával bizonyítható, hogy a magyar befolyás a szókincs szinte minden területén érvényesült: *tschaarda* (m. *csárda*), eredetileg a törökből, *tschaardaasch* (m. *csárdás*), magyar népitánc, melyet korábban nálunk nem táncoltak, és a lépések miatt gúnyneve a 'Krautstampfer, káposztataposó' volt, *oidemaasch* (m. *áldomás: Leitkauf*), *paanda* 'Bande, 1. cigánybanda, 2. uradalmi arató napszámosok', *eeljen* 'Vivat, Hoch' (m. *éljen*), *betjaa(r)* (m. *betyár*): 'Schelm, ursprünglich soviel wie Wegelagerer, Strauchdieb, kópé, eredetileg útonálló', *hunzut* 'Hundsfott, Schelm, kópé, csirkefogó' (visszakölcsönzés a m. *huncut*-ból), *delepesch* 'a második világháború után a kitelepített németek helyébe jövő magyar' (m. *telepes* 'Siedler, Kolonist'), *tschaawarok* 'strabanzen' (m. *csavarog*), *baatschi* 'Onkel' (m. *bácsi* a *feita* 'Vetter' mellett), *neeni* 'Tante' (m. *néni* a *baasl* 'Basel' mellett) stb. Különösen az 50 év körüli generáció, akik nagyjából a nyelvjárás utolsó aktív beszélői, hajlamosak magyar

szavakat vegyíteni a német beszédbe is, mint *apu* 'Vati' (m. *apu*) és *anju* 'Mutti' (m. *anyu*), *futpal* 'Fußball' (m. *football*) a *boolingschteesn* 'Ballstoßen' helyett, *(di) baanja* 'Bergwerk' (m. *bánya*) és nem *grua(b)m* 'Grube', *schoocht* 'Schacht' *bea(r)chwea(r)k* 'Bergwerk' helyett, illetve *banjaas* (tsz. *-n*) 'Bergmann' (m. *bányász*) és nem *schichila* 'Schichtler' vagy *bea(r)chmau(n)* (tsz. *bea(r)chlaid* 'Bergleute').

Ahol a magyar szónak speciális jelentése van, ott ezt az idősebbek is használják, vö. *hoost kfelelt?* 'hast du ge-felel-t?', hast du [im schulischen Sinne] geantwortet, feleltél az iskolában?' (m. *felelni* 'antworten'), *duast fejdeni?* 'tust du [Rätsel]lösen?, rejtvényt fejtesz?' (m. *fejteni* 'lösen'), *sei haum gmulad* 'sie haben ge-mulat-et, sie haben sich unterhalten, mulattak' (m. *mulatni* 'sich unterhalten: mulatieren', vö. a bécsi dialektus *Mulatschak* 'wilde, zügellose Unterhaltung' szavával, m. *mulatság*). A *boa(r)dai* 'Partei' nálunk az egy házban lakókat vagy a bíróság előtt a peres feleket jelenti, a politikai pártot csak a magyar *baart* (m. *párt*) szóval jelölik. A magyar szavakra alkalmazhatják a német szóképzés szabályait is, vö. *bearaschouks(n)* 'béres-Ochse(n): Ochse(n), béresökrök', korábban a nagybirtokokon nagy erejük miatt szívesen tartott hosszú szarvú magyar szürkemarka.¹²

Kézenfekvő, hogy a magyar befolyás német „köntösben” a tükörfordítások vagy tartalmi azonosságok közt is felfedezhető. Elegendő itt néhány példát említenünk: *aufpreina* 'aufbrennen: (Licht)anzünden' (a m. *felgyújtani* után) az *aufschrauwa* 'aufschrauben' mellett, *opleischn* 'ablöschen: (Licht)ausmachen' (a m. *leoltani* után) az *opschrauwa* 'abschrauben' mellett, *bénzinprunna* 'Benzinbrunnen: Tankstelle' (a m. *benzinkút* után), *ai(n)pültrisch* 'einbilderisch: eingebildet' (a m. *beképzelt* 'eingebildet' után). Korábban azt mondták valamiről: *dees is des wichtiksti* 'das ist das Wichtigste, az a legfontosabb', ma inkább azt mondják *dees is des haupt* 'das ist das Haupt (nämlich -sache), az a fő' (a m. *fő* 'Haupt' után), *ria(r)maschii(n)* 'Rührmaschine: Betonmischer, betonkeverő' (a m. *keverőgép* a *keverni* 'umrühren' és *gép* 'Maschine' után, valószínűleg támaszkodva a saját nyelvjárási *ria(r)faasl* 'Rührfaßl' szóra is, amit a vajköpüléshez használtak. Nagyon jellegzetesek a magyar környezetben gyökerező jelentéseltolódások: a *douchta* 'Tochter, lánya vkinek' és *suu(n)* 'Sohn, fia vkinek' még megvannak, de egyre gyakrabban szorítja ki ezeket a *maa(d)l* 'Mädel, lány' és *bua* 'Bub: Knabe, Junge, fiú', mert a magyarban ezt a megkülönböztetést nem önálló szavakkal fejezik ki. Bár néha hallható még a *bua(r)sch* 'Bursche', többnyire azonban inkább a *knjeecht* 'Knecht' szerepel, mert a magyarban mindkét jelentésben a *legény*-t használják. Érdekes az átállás a 'Zeit' és 'Wetter' szavaknál: *zaid* 'Zeit' nemcsak 'Zeit, időtartam/időszak', hanem egyben a 'Wetter,

¹² Ezeket az ökröket azért nevezték így Gesztesen, mert csak a földesúr béresei dolgoztak velük. Magában a faluban csak a hazai vöröstarka vagy a bonyhádi fajtát tartották.

időjárás' is (mint a m. *idő*), mialatt *weita* 'Wetter' csak a rossz időt, vihart, zivartart stb. jelenti. Természetesen létezik saját német szóalkotás is a csak Magyarországon megismert fogalmakra, mint pl. *woosa-umua(r)kn* 'Wassergurken' a m. *kovászos uborka* megjelölésére. Párhuzamosságot mutat a *kraunknschtaund* 'Krankenstand' (m. *betegállomány* a német után) és a *kraunknualaup* 'Krankenurlaub' (a m. *betegszabadság* után, ahol a *szabadság* 'Urlaub' jelentésű). A nyelvjárás saját alkotása viszont a *kraunknzee(d)l* 'Krankenzettel: Krankenschein, beteglap'.¹³

Érthetően nagy volt a magyar nyelv befolyása a névanyagban. A történelmi hagyományú örökölt földrajzi nevek, mint *Doodes* 'Totis: Tata', *Khumua(r)n* 'Komorn: Komárom', *Oufn* 'Ofen: Buda', *(Schtui)Waisnpua(r)ch* '(Stuhl)-Weißenburg: Székesfehérvár', *Roop* 'Raab: Győr', *Graa(n)* 'Gran: Esztergom', *Eednpua(r)ch* 'Ödenburg: Sopron', *Siimpiang* 'Siebenbürgen: Erdély', *Ginz* 'Güns: Kőszeg', *Finfkhia(r)cha* 'Fünfkirchen: Pécs' mellett új német neveket is alkottak, részben a magyarral párhuzamosan: pl. *Kholenii* '(Totiser)Kolonie: Tatabánya', *Dea(r)fl* 'Dörfel: Újbarok', *Gia(r)na Schoocht* 'Kirner Schacht: Környebánya', részben a magyarból átvéve és hangtanilag beillesztve a nyelvjárásba: pl. *Schemling* 'Schemling: (Vértes)Somló', *Mua(r)* 'Moor: Mór', *Aungschtiin* 'Augustin: Agostyán', *Saar* 'Saar: Szár' stb. A magyar befolyás különösen a századforduló óta a személynevek körében is egyre nagyobb lett, minélfogva parhuzamos alakok keletkeztek főként a beceneveknél: *Georg*-hoz a *Schua(r)l* 'Schurl' és *Hanziagl* 'Hansjürgel' mellett *Juari*, *Jua(r)l*, sőt *Djuari* a magyar *Gyuri*-ből, a *Franz*-hoz (*Fraunz*) a *Fraanzl*, *Fraanzi* mellett *Fearenz* (m. *Ferenc*), *Fea(r)l* és *Feari* a m. *Feri*-ből, a *Schteefüi* 'Steffel' mellett *Pischta* 'm. *Pista*' is a *Stefan*-hoz, a *Seip(l)* mellett *Jousch* 'Josch: m. *Józi*' a *Josef*-hez stb. Néhány nevet csak az új hazában kezdtek használni, ezeknek csak magyar alakjuk van, ilyen az *Imre* 'm. *Imre*: Emmerich' vagy *Laasloo* 'm. *László*: Ladislaus' stb.

Az állatneveket valószínűleg a „piacról” vették át a magyar használatból, *Baandi* 'Bandi', *Gesche* 'Kese' a lovaknál, *Widees* 'Vitéz', *Tschaakoo* 'Tschako', *Betjaar* 'Betyár', *Bascha* 'Pascha', *Baador* 'Bátor' az ökröknél, *Ruuscha* 'Rózsa: Rose', *Zitrom* 'Citrom: Zitrone', *Narantsch* 'Narancs: Orange' stb. a teheneknél volt szokásban.¹⁴

¹³ A nyelvkeveredés itt bemutatott típusai az egész magyarországi németiségre jellemzőek, vö. a Pécs környéki példákat is: HUTTERER 1990: 85.

¹⁴ A lovak és szarvasmarhák magyar neveit „piaci nevek”-ként értelmezhetjük, és a történelmi Magyarország egész területén élő minden nemzetiségnél elterjedtek, részben még ma is megtalálhatók az erdélyi szászoknál és a szlovákoknál, vö. KRAUSS-RICHTER 1986 (839: *Bandi!*), illetve a Kundert folyó felső folyásánál lévő szlovák falvakban, vö. PALKOVIC 1989: 484.

5. A nyelvjárás fejlődése

A nyelvjárás bemutatása után térjünk vissza a kiindulópontokra. Mint az adatokból kiderült a gesztesi nyelvjárás nem „sváb” a szó hagyományos értelmében (maga a *schwoobisch*, *schwoowisch* szó sem hangzik „svábul”), hanem teljes egészében a bajor-osztrákhöz, pontosabban a kelet-dunai-bajor (keleti közép-bajor) nyelvjáráshoz tartozik, ahogyan ezt Alsó-Ausztria keleti részén, Burgenlandban és Kelet-Stájerországban beszélnek. Várgesztest a környező német falvakból másodlagos „erdei” településként hozták létre az Esterházy uradalomban, ez az oka annak, hogy már az első telepesgenerációnál erős nyelvjárás-keveredéssel kell számolnunk. Ez a folyamat aránylag rövid idő alatt egy új, egységes bajor-osztrák nyelvjárás kialakulásához vezetett, amely ugyan a szókincsben tartalmazott frank elemeket, de olyan kis mértékben, hogy végül is keverék-nyelvjárásról nem beszélhetünk.

A keveredés és kiegyenlítődés sajátos eredményt hozott. Egyrészt nyelvjárásunk sok tekintetben régies, gondoljunk az olyan szavakra, mint *ai(n)l* 'Ähnl: Großvater, nagypapa', *aa(n)l* 'Ähnl: Großmutter, nagymama', *schwea(r)* 'Schwäher: Schwiegervater, após', *schwiiga* 'Schwieger: Schwieger-mutter, anyós', *schnua(r)* 'Schnur: Schwiegertochter, meny', *ziwei(b)m* 'Zibebe: Rosine, mazsola', *lemauni* 'Limone: Zitrone, citrom', *eis* 'ihr, ti', *eing* 'euch, titeket', *einga* 'euer, tiétek' stb. Másrészt kezdetektől fogva „magasabb szintű” nyelvi formák használatára törekedett, így magyarázható, hogy a keleti osztrák paraszti nyelv tipikus elemei még nyomokban sem mutathatók ki. 'Ertag' und 'Pfinntag' itt ismeretlenek, nálunk csak a *diinstooch* 'Dienstag' és *dunas-(ch)tooch* 'Donnerstag' van meg, továbbá a *Hemd* 'ing' csak *heimad* és sohasem 'Pfaid', die *Peitsche* 'ostor' csak *paitsch* és nem 'Geißel'. A hangállomány is ezt bizonyítja: a szomszédos falvak *ui*-ejtése (*muida* 'Mutter', *bui* 'Bub' típus) még maradványokban sincs meg, sőt, a téves besorolás miatt még a régi *khui* 'Keue: Kinn, áll' a *khuakhee(d)l* 'Keue(n)kette: Kinnkette am Pferdegebiß, állazólánc a lónál' nevében is *khua* lett, jöllehet a szomszédok *khui* 'Kuh, tehén' szavához semmi köze sem volt. 'Erbse, borsó' nálunk *eabsn* és sohasem *oa(r)was*, mint Közép-Magyarország német nyelvjárásainak nagy részében.

Mindez azt bizonyítja, hogy a várgesztesi nyelvjárást kezdetektől fogva befolyásolta az osztrák nyelvi norma tekintélye, mégpedig a magyar városokba (Buda/Ofen, Pest, Győr/Raab, Tata/Totis stb.) települt németiség nyelvhasználata révén, azaz az ő közvetítésükkel a bécsi dialektus egy régebbi változata. Ehhez tartozik az *aa*-ejtés az *oa* helyett (*braad* 'breit, széles', *schtaa(n)* 'Stein, kő' és nem *broad*, *schoa(n)*, és a felszín alatt egy esetleg meglévő frank réteg ellenére a döntő a mindenkoros osztrák városi ejtés volt.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a gesztesi nyelvjárás — földrajzilag beágyazódva a Dunántúli-középhegység északnyugati részén lévő német nyelv-

járásszigetbe — a zárt német nyelvterületről hozott, különböző, de egymáshoz igen közel álló nyelvjárások kiegyenlítéséből keletkezett. Az osztrák városi nyelvjárások nyelvhasználata egyfajta tekintélyesebb köznyelvnek számított, és ez határozta meg a nyelvfejlődés irányvonalát. Ezt a fejlődést megszakította a német városi polgárság és értelmiség nyelvi váltása a magyarra, amely a 19. sz. második felétől következett be. Ez nemcsak itt történt meg, hanem Magyarországon valamennyi németlakta területén, ahol a német középréteg mint saját nemzeti kultúrájának hordozója ezt a váltást átélte.¹⁵

Ezt a folyamatot az állam az 1867-es kiegyezés után minden lehetséges módon támogatta, nem utolsósorban az iskolapolitikában, megakadályozva így egy új német középréteg kialakulását.¹⁶ A jelt az 1868-as 38. törvénycikk adta meg, amely a más tanítási nyelvű iskolák felső tagozatában bevezette a magyar nyelvet kötelező tárgyként. Ennek már korábban is voltak előzményei, így 1841/1842-ben a népiskolákban — Gesztesen is — a német anyanyelvi oktatás mellett magyart is tanítottak a gyerekeknek, de különösebb eredmény nélkül, mert a magyar a közéletben sem volt okvetlenül szükséges. 1893-ban a magyart az óvodákban is bevezették, és ettől kezdve a tanítási segédanyagok (pl. térképek stb.) feliratozása magyar volt. A tanárok minősítését rendeleti úton attól tették függővé, milyen sikerrel tanították a gyerekeket magyarra.¹⁷ 1902-től az iskolai oktatásnak miniszteri rendelet alapján a „lehető legnagyobb részben” magyarul kellett történnie. Néhány gesztesi tanító már korábban is törekedett erre, így egy 1878-as jegyzőkönyvből kiderül, hogy a vizsga előtti beszédet egy fiú németül, testvére viszont már magyarul tartotta. Ennek ellenére egy tanfelügyelő még 1904-ben is szükségét látja annak, hogy „a magyart intenzívebben használják az oktatásban”. Az 1904/1905-ös tanévben eleget tettek ennek a követelésnek, a hittan kivételével az egész tanítást átállították magyarra. 1907-ben országszerte törvény írta elő, hogy a negyedik osztály végére a gyerekeknek tökéletesen kellett tudniuk írásban és szóban magyarul, és egyben jó hazafiaknak kellett lenniük. Az első világháborút követő összeomlás után az első magyar köztársaság gróf Károlyi Mihály vezette polgári demokratikus kormánya ismét biztosította a nemzetiségek számára az anyanyelvi oktatást: 1918. november 24-én a gesztesi iskolaszék is elhatározta, hogy az 1919/1920-as tanévtől újból bevezetik a német nyelvű oktatást. A történelmi események meghiúsították a határozat végrehajtását. Ehelyett három iskolatípust vezettek be a kisebbségeknél. Az A típusú isko-

¹⁵ Ezzel a kérdéssel többször is foglalkoztam, ld. HUTTERER 1961/1991. A magyarországi német polgárság „tudathasadásának” szerepéről ld. PUKÁNSZKY 1941.

¹⁶ Ennek a mozgalomnak a szelleméről vö. egy 19. sz. kortárs írását, LÖVÁRDI-SCHÜTZENBERGER 1960. Áttekintést nyújt HUTTERER 1990: 207.

¹⁷ A gesztesi adatokat az iskola elmagyarosításáról Molnár János visszaemlékezéseiből vettem át.

lákban csak az államnyelvet és az irodalmat tanították magyarul, a többi tárgyat németül, a B típusban felosztották az egyes tárgyakat a nyelvek között, míg a C típusban a második osztálytól anyanyelven csak egy tárgyat és a hittant tanították, minden mást magyarul. Az I. osztály volt az előkészítő, mivel az elsősök még egyáltalán nem tudtak magyarul. 1931-től kezdve működött Gesztesen egy olyan magyar tanár, aki 1933-ban „a magyar nyelv eredményes oktatásáért” megkapta kitüntetésként a Thaly Kálmán Bizottság ezért járó díját. Az akkori német kormány nyomására a 30-as évek vége felé erősebben kiépítették az anyanyelvi oktatást a C-iskolákban. Így 1944-ig (az 1944/1945-ös tanévet nem tudták megkezdeni) az irodalom, történelem, földrajz tanítása magyarul, a fizika, kémia biológia oktatása németül, a matematikáé mindkét nyelven folyt. A háború után — elméletileg — 1953-tól ismét lehet németül tanulni, erről azonban Várgesztesen szó sem volt. Először 1961-től, igen szerény keretek között volt erre ismét lehetőség, és csak 1970/1971-ben jutottak el a szülők odáig, hogy gyermekeik számára újra igényeljék a német nyelv tanítását. De csak 1976 óta van Gesztesen megint egy törekvő, lelkes tanárnő, Kestler Katalin, a szomszédos ugyancsak német Vértessomlóról, aki az alsótagozatosoknak nemcsak a német irodalmi nyelvet tanítja, de megkísérli a saját nyelvjárásuk iránti szeretetet is felébreszteni bennük.

Időközben azonban olyan változások mentek végbe a faluközösségben, hogy a beiskolázott gyerekek számára a német már nem anyanyelv, hanem idegen nyelvvé vált.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a falu gyors nyelvi váltásáért az oktatáspolitikai 1867 óta állandóan folyó magyarosítási törekvéseit okolhatjuk. Ez ugyan hozzásegített a magyar nyelv elterjedéséhez, de inkább a német irodalmi nyelv kiszorításában volt szerepe és így a saját, német értelmiségi réteg kialakulásának megakadályozásában.

A valódi okot máshol kell keresnünk. Először azonban a „fekete-erdei őshaza” elméletéhez hasonló népies magyarázatokkal kell leszámolni, amelyek mindenütt megtalálhatók a nemzetiségi — nemcsak a német — falvakban, miszerint az 1945 utáni megtorlásoktól való félelem bírta rá az embereket arra, hogy saját nyelvjárásukat ne tanítsák meg gyerekeiknek. Ez ellen szól az a tény, hogy éppen az 1940-es és 1950-es években született gesztesiek iskoláskoruk előtt szinte csak a helyi német nyelvjárást ismerték, amelyet általában ma is jól beszélnek idősebb rokonaikkal és szüleikkel, és csak egymásközt, saját kortársaikkal beszélnek — különösen a 60-as évek óta — magyarul. A nyelvi váltás oka valószínűleg nem a politika, hanem a gazdasági-szociális változás. Az 50-es évek elejétől megindult az ország fokozott iparosítása, mindenekelőtt a bányák megnyitásával: a falu lakossága itt (és az erdészetben) talált munkát, és a munkahelyen a magyar, német és szlovák bányászok között az érintkezés nyelve a magyar

volt. Az iparosítás elősegítette a városiasodást is, miközben a falusi nyelvjárást — hangsúlyozzuk: minden nyelvénél egyszerre — mint „parasztos” nyelvet kiszorította a nagyobb tekintélyű köznyelv, és a fent vázolt körülmények miatt ezt a köznyelvi funkciót csak a magyar volt képes betölteni. Ez a környékbeli magyaroknál a magyar nyelvjárások fokozatos visszaszorulását eredményezte a saját városi köznyelvük javára, de a németeknél és a szlovákoknál az anyanyelv elvesztését jelentette.

Ez a városi életformára való átállás a falusi közösség belső életében is súlyos következményekkel járt: a szokásos nagycsaládot, ahol több generáció élt együtt, felváltotta a kisebb családok különélése, és ezzel a régi hagyományok — így a nyelvjárások — maradéktalan átörökítésének is vége lett. Az utóbbi időkben megpróbálták az eltűnőben lévő nyelvjárásokat és a bennük megtestesült kulturális örökséget visszanyerni. Nyitott kérdés, hogy ez sikerül-e. Adjon reményt a közmondás: Wo ein Wille ist, da ist auch ein Weg: Aki akar, az talál kiutat.

HUTTERER MIKLÓS

Irodalom

- BLEYER, J. (Hrsg.) (1928): *Das Deutschtum in Rumpfungarn. (Mit ethnographischen und siedlungsgeschichtlichen Karten)*. Bp.
- ESZTERLE, M. E. (1929): *A budakeszi német nyelvjárás hangtana*. Bp.
- FOLLÁTH, F. (1941): *Szóképzés a budakörnyéki német nyelvjárásban*. Bp.
- HUTTERER, C. J. (1961/1991): Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. In: GROSSE, R.–HUTTERER, C. J.: *Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen*. Berlin, 1961. 35 kk. Új kiadás: HUTTERER 1991: 313 kk.
- HUTTERER, C. J. (1963): *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. (Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn)*. Mitteldeutsche Studien 24. Halle/S.
- HUTTERER, C. J. (1975/1991): Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* I, 11 kk. Új kiadás: HUTTERER 1991: 253 kk.
- HUTTERER, C. J. (1985/1993): Konvergenz in der Volkskultur der Deutschen im Karpatenbecken (Am Beispiel der Sprachentwicklung). In: RITTER, A. (Hrsg.): *Kolloquium zu den volkskundlichen Bedingungen der Kultur bei den deutschen Bevölkerungsgruppen im Ausland*. Flensburg, 1985. 109 kk., ill. kibővítve: BASSOLA, P.–HESSKY, R.–TARNÓI, L. (Hrsg.): *Im Zeichen der ungeteilten Philologie*. Festschrift für Prof. Dr. sc. Karl Mollay zum 80. Geburtstag. Bp., 1993. 147 kk.
- HUTTERER, C. J. (1990/a): Soziale und kulturelle Grundlagen sprachlicher Raumbildung am Beispiel der „Schwäbischen Türkei” in Südungarn. In: GROSSE, R. (Hrsg.): *Sprache in der sozialen und kulturellen Entwicklung. Beiträge eines Kolloquiums zu Ehren von Theodor Frings (1886–1968)*. Berlin. 85 kk.

- HUTTERER, C. J. (1990/b): *Ethnische Minderheiten in Ungarn*. In: *Aspetti metodologici e teorici nello studio del plurilinguismo nei territori dell' Alpe-Adria. Atti del Convegno Internazionale, Udine 12–14 Ottobre 1989*. Tricesimo/Udine. 207 kk.
- HUTTERER (1991): *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Hrsg. v. K. MANHERZ. Ungarndeutsche Studien 6. Bp.
- KRAUSS, F.–RICHTER, G. (1986): *Nordsiebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch 1*. Köln–Wien.
- LÖVÁRDI-SCHÜTZENBERGER (1960): *A német nyelvnek mint az érintkezés nyelvének megmaradását tartalmazó megokolás*. Kézirat a 19. sz.-ból. Németre fordítva: 1960. Függeléként megjelent: SCHWEIGHOFER 1990: 167 kk.
- MICHÁLEK, J. e.a. (Hrsg.) (1989): *Lud hornádskej doliny (na území Popradského okresu)*. Poprad.
- MOLNÁR, J. (1978/a): *Emlékezéseim 45 éves tanítói munkámról 1931–1976*. Várgesztes. (Kézirat).
- MOLNÁR, J. (1978/b): *Várgesztes iskolájának története*. Várgesztes. (Kézirat).
- PALKOVIC, K. (1989): Nárecia horného Pohornádia. In: MICHÁLEK 1989: 461 kk.
- PUKÁNSZKY, B. (1941): *Német polgárság magyar földön*. Bp.
- RIEDL, F. (1933): *A Budaörsi német (középbajor) nyelvjárás alaktana*. Bp.
- SCHILLING, R. (1928): *Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn*. In: BLEYER 1928: 41 kk.
- SCHILLING, R. (1942/1943): *Érdekességek településnyelvjárásainkban*. Klny: A ciszterci Hittudományi Főiskola és a ciszterci Tanárképző Főiskola Évkönyve. Veszprém.
- SCHLEGL, J. (1935): *Az alsógallai német nyelvjárás mondatszerkesztése*. Bp.
- SCHMIDT, H. (1928): *Die deutschen Mundarten Rumpfungarns*. In: BLEYER 1928: 5 kk.
- SCHWEIGHOFER, J. G. (1990): *Siedlungsgeschichte und Mundart von Deutschtewel/ Nagytevel im westlichen Buchenwald in Mittelungarn*. Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 9. Bp.
- TAFFERNER, A. (1941): *Vértesboglár. Egy hazai német település leírása*. Bp.
- WEIDLEIN, J. (1954): *Die deutschen Mundarten im Südwestlichen Ungarischen Mittelgebirge*. ZfMaf 22.

